

PARA VAKIFLARI: MUHASEBE DEFTERLERİNE GÖRE 17. YÜZYIL İSTANBUL UYGULAMASI

H. Hüsnü KOYUNOĞLU*

ÖZET

Kişilerin paralarını kendi mallarından ayırarak vakıf kurma yoluyla toplumun bütününe veya bir kısmının istifadesine sunmaları demek olan para vakfı, gerek teorik olarak gerekse uygulamaları bakımından tartışmalara yol açmıştır. Osmanlı devletinde, bir dönem tartışılmakla birlikte, yaygın olarak para vakıfları kurulmuş ve çok çeşitli hizmetler görmüştür. Bu çalışmada, para vakıflarının hukuki yönü kısaca ele alındıktan sonra, ağırlıklı olarak, 17. yüzyılda İstanbul'da faaliyet gösteren vakıflardan örnek olarak seçilen 50 vakfin muhasebe defterlerindeki gelir, gider, alacak ve diğer bilgileri analiz edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Vakıf, para vakfı, Osmanlı Devleti, şer'îye sicili.

ABSTRACT

CASH WAQFS: THE ISTANBUL PRACTICE IN 17TH CENTURY ACCORDING TO ACCOUNTING BOOKS

Cash waqf (foundation) means to dedicate some money from one's possessions and to establish a waqf on that amount of money and to offer it to the benefit of people generally or to allocate it to make use of them by some segments of the community particularly. In this meaning, in view of its theory and implementation these kinds of waqfs have caused disputes. Although during one period it was disputed, cash waqfs were very extensively established during the Ottoman Empire and thank to these waqfs much diversified services have been carried out.

In this study, legal status of cash waqfs has been evaluated shortly and then the data like incomes, outcomes, receivables and others of accounting books of as sample selected 50 waqfs amongst those acting particularly in 17th Century in Istanbul have been analyzed.

Key Words: Waqf, foundation, cash waqf, Ottoman Empire, shar'îya sijil (juridical court register)

GİRİŞ

İslam medeniyetini tarif ederken en çok kullanılan kelimelerden biri de vakıftır. Vakıf kurumu İslam tarihi boyunca insan-

* Arş. Gör. Dr., Yüzüncü Yıl Üniv. İlahiyat Fak., İslam Hukuku Anabilim Dalı, hkoyunoglu@mynet.com.

lara çok yönlü olarak - hatta hayvanlara da- hizmet sunmuştur. Vakıfta aslanan gayrimenkul malların vakfi iken bazı hukukçular menkul malların vakfını da caiz görmüşlerdir. Menkul malların vakfi tartışılırken, diğer menkullerden farklı özellikleri olan paranın vakfi ise daha fazla tartışma konusu olmuştur. Buna rağmen Osmanlı Devleti zamanında çeşitli gayelerle çok sayıda para vakfi kurulmuş, kısa bir dönemde bunların kurulması ve bazı uygulama şekilleri tartışma konusu olmuşsa da devletin yıkılışına kadar bu tür vakıflar ayakta kalmış, hatta Cumhuriyet döneminde de Türkiye Vakıflar Bankası TAO'na sermaye olarak kullanılmışlardır.¹

Para vakıflarının gelirinden vakıf ve eğitim görevlilerine, din hizmetlerinde çalışanlara ve daha birçok kişiye maaş ödenmiş, bu kurumların değişik ihtiyaçları karşılanmış, öğrencilere burs verilmiş, mahallenin avarız vergisi verilmiş ve sosyal yardımlar yapılmıştır.

Bu çalışmanın birinci kısmında, para vakıflarının hukuki durumu ve tartışmalar çok ayrıntıya girmeden ele alınacak, makalenin ağırlığını oluşturan ikinci kısmında ise İstanbul Müftülüğü Şer'i Siciller Arşivi'nde (İMŞSA) bulunan Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi'nden² örnek olarak seçilen vakıfların muhasebe defterlerindeki³ bilgiler analiz edilerek vakıfların 17. yüzyıldaki uy-

¹ Vakıf paraların, Osmanlı döneminden başlayarak Cumhuriyet döneminde bankaya sermaye haline gelmesi serüveni için bkz. Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, TDV, Ankara 1995, s. 138-144.

² Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi'ndeki siciller hicri 1043 (miladi 1633) yılından başlamakta, mahkemenin lağvediliş tarihi olan H. 1263 (M. 1847) yılına kadar devam etmektedir. Şu anda bu mahkemeye ait 129 sicil bulunmaktadır. Bu çalışmada, H. 1043-1144 (M. 1633-1731) arasındaki 100 yıllık dönemi kapsayan 36 sicilden, yaklaşık 20 yıllık aralıklarla 6 sicil seçilmiş, bunlardan toplam 50 vakıf örnek olarak alınmıştır. Böylece çoğunluğu 17. yüzyıla ait olan örnek vakıfların muhasebe kayıtlarındaki vakıfla ilgili genel bilgiler, vakıfların gelirleri ve giderleri ile vakıflardan borç alanlar ayrıntılı olarak analiz edilecektir. Muhasebe kayıtları siyakat yazısı ile ve belli bir muhasebe usulüne göre tutulmuştur. Bu kayıtlardaki bilgiler bilgisayarda "genel bilgiler", "gelirler", "giderler" ve "alacaklar" şeklinde 4 ayrı tabloya ayrıntılı olarak işlenmiş, daha sonra bu tabloların analizi yapılmıştır. Tablolar, hacmini büyütmek için makaleye eklenmemiştir.

³³ Analizi yapılan vakıfların muhasebe kayıtlarının bulunduğu siciller (defterler) aşağıda belirtilen yıllara aittir (parantez dışındakiler hicri yılları, parantez içindekiler ise miladi yılları göstermektedir): 1 nolu defter:1043-1044 (1633-1634), 5 nolu defter:1070-1072 (1659-1661), 13 nolu defter:1096-

gulaması incelenecektir. ⁴

Vakıfların muhasebe kayıtlarında, vakfiyelerde olmayan ve hedeflenmeyen (vakıflardan borç alanların özellikleri, vakfın zâyiâtı vb) bazı bilgiler de bulunmaktadır. Muhasebe kayıtları bu yönüyle, doğrudan uygulamayı yansıtan bilgiler sunmaktadır.

Analizi yapılan vakıfların adları, muhasebe dönemi ve defter ve varak numaraları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

TABLO: 1. Analizi Yapılan Vakıfların Adları, Defter (Sicil) Numaraları ve Muhasebe Dönemleri

Vâkıf	Defter No/ varak	Muhasebe yılı	Vâkıf	Defter No/ varak	Muhasebe yılı
Defter:1			Defter:13		
Hasan Paşa b. Hayreddin Paşa	1/3-a	1043	Ruznamçeci İbrahim Çelebi vs. Müteferrik, Koca Mustafa Paşa Zaviyesi'ne mülhak	13/3-a	7.1095-6.1096
Hekimbaşı Sinan Efendi	1/4-a	1043	Tercüman Yunus	13/4-b	1090-1095
Cafer Kethüda	1/5-b	2.1043-3.1043	Emin Nureddin	13/10-a	1-10.1096
Amine Hatun	1/7-a	1043	Cafer Efendi	13/26-a	4.1095-3.1097

1098 (1685-1687), 20 nolu defter:1105-1109 (1693-1697), 30 nolu defter:1122-1127 (1710-1715), 36 nolu defter:1140-1144 (1727-1731).

⁴ Dipnotlarda kayıtlara atf yapılırken, önce Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi'nin İstanbul Müftülüğü Şer'i Siciller Arşivi'ndeki (İMŞSA) mahkeme sırası olan 26, sonra defter numarası, sonra da varak numarası ile vakfın adı yazılmıştır. Mesela, "İMŞSA 26/1/12-b Gülra'na Hanım V." şeklindeki atf, Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi'nde 1 nolu defterin 12. varakının b yüzündeki Gülra'na Hanım Vakfı'na ait kaydı göstermektedir. İMŞSA'da bulunan, Üsküdar Kadılığı veya Davud Paşa Mahkemesi gibi, bu mahkeme dışındaki bir sicile atf yapılırken mahkeme adı belirtilmiştir.

Osman Ağa ve Zevcesi Kamer Hatun	1/7-b		Defter: 20		
Şehsüvar Bey	1/14-a	5.1038-4.1055	Katip Muslihiddin	20/1-b	10-11.1105
Kösiç Sinan	1/15-a	1043	Kağıtçıbaşı Mehmed Çelebi, vs.	20/2-b	7.1098-6.1105
Müstedam Çavuş	1/19-a	1043	Yavaşca Şahin	20/3-b	11.1104-12.1105
Davud Ağa	1/21-b	1043	Gazi Hasan Paşa	20/4-b	1104-1105
Vezir Pertev Paşa	1/25-b	1043	Büyük Emine Hanım	20/12-a	1105
Defter:5			Kasap Hacı Evhad	20/15-a	3-10.1105
Daye Hatun Mescidi	5/1-a	1070	Evhad Vakfı'na mülhak Müteferrik	20/16-a	1105
Nağmuşcu(?) Kasım	5/1-a	1070	Cafer Ağa	20/18-b	1105
Hüsrev Kethüda	5/2-a	1-10.1070	Defter: 30		
İdris Bey	5/3-b	1070	Sabık Defterdar Mustafa Efendi	30/4-a	11.1123-10.1124
Akseki Mahallesi Avarızı (Müteferrik)	5/4-a	1070	Ümmügülsüm Hanım, Mustafa Efendi Vakfı'na mülhak	30/4-b	11/1123-10/1124
Takyeci Hacı Ahmet	5/4-a	1070	Tercüman Yunus	30/6-a	1124
Gülgün (?) Mehmed Efendi	5/4-b	1070	Habbaz Mehmed Ef.	30/9-b	1123-1125
Daye Ali Ağa	5/5-a	11.1068-12.1070	Saime Hatun, Avarız	30/15-b	1-7.1125
Katip Hüsrev	5/5-b	07-11.1070	Hayreddin Paşa	30/24-a	1125
Hızır Çavuş	5/5-b	6-12.1070	Defter:36		
Meryem Hatun	5/6-b	1070	KMP Mahallesi Avarızı	36/3-a	1142-1143
Abdi Çelebi	5/7-a	1070	Sipahi Mustafa Efendi	36/5-a	1143
Cerrah Ali b. Abdülmennan	5/7-b	1070	Yavuzerzâde Sinan Bey Mescidi	36/5-b	1143
Defter:13			Hacı Kılıç vs Müteferrik	36/68-b	1143

Kağıtçıbaşı Mehmed Çelebi vs	13/1-b	5.1091- 6.1096	Abdullah Çelebi vs Müteferrik	36/69-a	1143
Silahdar Mustafa Paşa	13/2-a	4.1090- 6.1096	Mekke Kadısı Ebu'l- fazl Süleyman Efendi	36/72-a	1143-1144
Koca Mustafa Pş. Zaviyesi Evkafına Mülhak Müteferrik	13/2-a	7.1095- 6.1096			

A. TEORİDE PARA VAKFI

I. Vakıf Kavramı ve Dayanağı

Kur'an'da vakıf kelimesi (çoğulu “evkâf”) geçmemekle birlikte, birçok âyette bahsedilen yardımla ilgili tavsiye ve emrin, devamlı yardımlaşma demek olan vakfı da içine aldığı, birçok alim tarafından kabul edilmiştir. Mesela Elmalılı M. Hamdi Yazır Bakara Suresi (2) 3, 177, 215. âyetlerde geçen infak kelimesinin şümulüne vakfın da gireceğini söylemektedir.⁵

Hadislerde de vakıf tabiri geçmemektedir ancak, hadiste geçen “sadaka-i cariyeye”⁶ tabiri bir çok alim tarafından vakıf olarak anlaşılmıştır.⁷ Ayrıca Hz. Ömer Semğ adlı hurmalığını Allah yoluna vermek istediğinde Peygamberimiz (A. S.) ona “aslını hapsed ve gelirini dağıt”, “aslını satılmamak, hibe edilmemek ve miras olunmamak üzere tasadduk et”⁸ buyurmuştur. Bu hadislerde geçen “habs” ve “tasadduk” kelimeleri, aslının el değiştirememesi sebebiyle vakıf olarak anlaşılmıştır. Vakıf kelimesi yerine habs de

⁵ Elmalılı M. Hamdi (Yazır): *İrşadu'l- Ahlâf fî Ahkami'l-Evkâf*, Ahmed Kamil Matbaası, İstanbul, 1330 (1914), s.161-162.

⁶ Müslim b. El-Haccâc, *El-Câmi'u's-Sahîh*, Çağrı, İstanbul 1992, “Vasiyyet”, 14. Hadis Tirmizî, Ebû Davud ve Nesâî tarafından da rivayet edilmiştir, râvisi Ebû Hüreyre'dir.

⁷ Meselâ Buhârî “Vâkıfın Vakfettiği Arazi ve Kuyudan – Mesela Diğer Müslümanlar Gibi İçmesi Şeklinde- Kendisi Lehine Şart Koşması” (Bâbun: izâ veqafe erdan ev bi'ran ve işterata li nefsihî misle dilâi'l-müslimîn) adıyla bir bâb açarak, burada bir çok sahabinin yaptığı daimi sadakaları sıralamış ve başlıkta görüldüğü gibi bu işlemi vakıf olarak adlandırmıştır. (Bkz. Muhammed b. İsmail El- Buhârî, *El-Câmi'u's-Sahîh*, Çağrı, İstanbul 1992, “Vesâyâ”, 33.)

⁸ Kamil Miras, *Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 1974, VIII, 221.

(çoğulu hubûs) kullanılmaktadır.

Vakfın Tarifi: Hanefî mezhebi kaynaklarında birkaç türlü vakıf tarifi yapılmıştır. Bunlar genelde iki grupta toplanabilir. Birinci gruptaki tarifler, İmam-ı Azam'ın vakıf hakkındaki görüşlerinden hareketle yapılan, bu sebeple de "İmam-ı Azam'a göre" diye kabul edilen tariflerdir. Bu tarifler birleştirildiğinde ortaya çıkan tarif şöyle olur:

"Vakıf, mülk olan bir aynı,⁹ vakfedenin mülkünde habsetmek ve menfaatlerini (gelirini) fakirlere ve diğer hayır kurumlarına (vâkıfın dilediği yere) tasadduk etmekten ibarettir."¹⁰

İmameyn (EbûYusuf ve İmam Muhammed)'e göre "Vakıf mülk olan bir aynı, devamlı olarak (alâ vechi't-te'bid) Allah'ın mülkü olmak üzere temlik ve temellükten menetmek ve menfaatlerini Allah'ın kullarına (vâkıfın dilediği kişilere) tasadduk etmektir."¹¹

Bu iki tarifi iki önemli farkı vardır: Birinci fark, İmameyn'e göre vakfın hükmî şahsiyeti vardır, ikinci fark ise vakfın lüzümü (bağlayıcılığı) konusundadır. Vakfın hükmî şahsiyetinin olması, vakfın mülkiyeti ile alakalıdır, İmam Azam'a göre vakfedilen malın mülkiyeti vâkıfta kalır fakat vakıf lâzım olduktan sonra vakfedilen yerler dışında harcanamaz; İmameyn'e göre ise vakfedilen mal vâkıfın mülkiyetinden çıkar ve Allah'ın mülkiyetine geçer. Bu ifade ve benzeri hükümlerden vakfa hükmî bir şahsiyet verildiği anlaşılmaktadır: "Allah'ın mülkiyetine geçme" tabirini günümüzde bazı araştırmacılar "toplumsal mülkiyet" olarak ifade etmektedirler.¹²

Vakfın lüzümü konusundaki ihtilaf ise şöyledir: Ebû Hani-

⁹ Ayn, hukuki işlemlere konu olan şeylerin bizzat kendilerini (nesnelere), çıplak mülkiyetini ifade eder, onlardan yararlanma hakları (menfaatleri) buna dahil değildir.

¹⁰ Tarifler için bkz. Ali b. Ebû Bekr b. Abdulcelil el- Merğînâni, *el-Hidâye*, Eda Neşriyat, İstanbul 1991, III, 15; Ömer Hilmi, *İthafü'l-Ahlafe Ahkâmî'l-Evkaf*, Vakıflar Genel. Müdürlüğü (VGM), Ankara 1977, md. 1; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuku İslamiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen, İstanbul 1969, IV, 284; Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, s. 41.

¹¹ Ömer Hilmi, md. 1; Akgündüz, s. 42.

¹² İ. Erol Kozak, *Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf*, Akabe, İstanbul, 1985, s. 89, 92; Sabahattin Zaim, "Vakıfların Milli Ekonomiye Etkileri", *Vakıf Haftası Semineri (7-13 Aralık 1987)*, VGM, Ankara 1988, s. 209.

fe'ye göre vakfın lüzûmu (bağlayıcı olması) için bazı şartlar vardır: tescil, vasiyet, ikrar ve hayır gayesinin tam olarak gerçekleşmesi şeklinde dört maddede toplanabilecek bu şartlar oluşmadan vakıf lâzım (bağlayıcı) değildir. Vakfın lâzım olmaması, ondan dönülebilmemesi manasına gelir. Ebû Hanife ve İmam Züfer dışındaki bütün hukukçulara göre ise vakıf lâzımdır, yani vakfedeni bağlayıcıdır, geri dönülemez.

Gayr-ı menkul ve menkul vakfı: Konumuz açısından vakıfla ilgili önemli bir ihtilaf da menkul (taşınabilir) malın vakfedilip edilemeyeceği konusundadır. Mâlikiler'e ve bazı Caferiler'e göre muvakkat vakıf yapılabilir.¹³ Malikiler dışındaki hukukçulara göre vakıfta te'bid (ebedilik, süreklilik) şarttır.

Hanefiler'deki genel kaideye göre te'bid akarda (gayr-ı menkullerde) olur, fakat akar deyince akla arsa gelir, bina ve ağaçlar arsaya tabidirler, dolayısıyla arsaya tabi olmayan bina ve ağaçlar yalnız başına gayr-ı menkul sayılmadıkları için arsadan müstakil olarak vakfedilemezler.¹⁴

Bu genel kaidenin bazı istisnaları vardır. Öncelikle, Ebû Yusuf'a ve İmam Muhammed'e göre, hakkında nass bulunan menkuller vakfedilebilir ki bunlar cihad için silah, at ve devedir. Ayrıca Hz. Hafsa'nın Kur'ân-ı Kerim vakfettiği de nakledilmektedir. Ebû Yusuf'a göre bu istisna istihsandır. Daha sonra gelen bazı hukukçulara göre bu istihsanın senedi (vechi) sadece nassda varid olmasıdır ve buna başkası kıyas edilemez. Bazı hukukçulara göre ise bu istihsanın senedi hafi kıyastır, böyle olunca aynı illeti taşıyan bir başka şey yine hafi kıyas ile buna kıyas edilebilir. Harb aletlerine müsaade edilmesi ihtiyaçtan dolayıdır. Hanefi mezhebine göre, ihtiyaç ve örf, nass bulunmasa da hukukun kaynağıdır. Halkın menkul malları örf ve adetin sevkiyle vakfetmeleri bunlara ihtiyaç olduğunun delilidir.¹⁵

II. Para Vakfının Hükümü

Paranın vakfedilip edilemeyeceği konusunda mezhepler arasında görüş ayrılıkları vardır. Bunları şöylece özetleyebiliriz:

¹³ Akgündüz, s. 91.

¹⁴ Mergînâni, III, 15; Bilmen, IV, 312-314.

¹⁵ Mergînâni, III, 15-16; Yazır, s. 66; Bilmen, IV, 313-314; Akgündüz, s. 142.

Mâlikî mezhebindeki mu'temed görüşe göre, para vakfı kayıtsız şartsız caizdir. Şafîî mezhebinde ise altın ve gümüşün süs eşyası olarak vakfı tartışmasız caizdir; geliri fakirlere dağıtılmak üzere para vakfedilmesi ise ihtilaflı olmakla beraber caizdir. Ahmed b. Hanbel'den aksine bir rivayet de olmakla birlikte Hanbelî mezhebinde ihtilaflı olarak caizdir. Hanbelî mezhebinde altın ve gümüşün kiralanmasını caiz görenler vakfını da caiz görürler.¹⁶ Altın ve gümüş deyince, bunların aslında para, ikinci derecede süs eşyası olduğunu hatırlamak gerekir.

Hanefî mezhebine gelince: Osmanlı devleti'nin resmi mezhebi Hanefî olduğu için bu çalışmada daha çok bu mezhebin görüşleri, mezhep içi ihtilaflar ve Osmanlı Devleti'nin uygulamaları ele alınacaktır.

Hanefîlerdeki genel kaideye göre, (te'bid şartından dolayı) vakıfta aslolan akar olmasıdır. Akar dışındaki şeylerin vakfı istisnadır ve Ebû Hanîfe'nin istisna kabul ettiğine dair herhangi bir rivayet yoktur. Dolayısıyla, menkuller vakfedilemeyince paranın vakfı asla düşünülemez.

Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'e göre menkul malların vakfı, gayr-ı menkule bağlı olarak kayıtsız şartsız caizdir.¹⁷ Osmanlılar'da yapılan para vakıflarının çoğu da bir akara tabi olarak yapılmıştır.¹⁸ Buna göre bir akara bağlı olarak yapılan para vakıfları genel kaidenin bir istisnası olarak caizdir.

İmam Muhammed'e göre teâmül (örf) bulunan durumlarda menkul malların vakfı gayr-ı menkule bağlı olmadan da caizdir.¹⁹

İmam Züfer'e göre menkul bir mal olan para vakfı mutlak surette caizdir; fakat ona göre, genel olarak vakıf sahih olmakla

¹⁶ İbn Kudâme, Muvaffakuddin Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Muhammed, *El-Muğni*, (Eş-Şerhu'l-Kebîr ile birlikte), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, tarih yok, VI, 235-236; İbn Kudâme el-Makdisî, Şemsüddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ömer Muhammed b. Ahmed, *Eş-Şerhu'l-Kebîr*, (El-Muğni ile birlikte), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, tarih yok, VI, 189-190.

¹⁷ Merğînânî, III, 15-16; İbn Abidin, Muhammed Emin b. Ömer, *Reddül-Muhtar ale'd-Dürri'l-Muhtâr*, Mısır 1386/1966, IV, 361; Ömer Hilmi, Md. 59.

¹⁸ Ebussuud, *Risale fi Vakfî'l-Menkûl ve'n-Nukûd*, Süleymaniye K. Bağdatlı Vehbi, No:477/2, vrk: 1-2; Akgündüz, s. 154. Para vakfının çoğunun bir akara bağlı olması, belki XV. ve XVI. yüzyıllar için geçerlidir, ama gördüğümüz kadariyle, para vakfının iyice yaygınlaştığı daha sonraki yüzyıllarda sadece para ile tesis edilen vakıfların oranı artmıştır.

¹⁹ Merğînânî, III, 16.

beraber lâzım (bağlayıcı) değildir.²⁰

III. Para Vakfı Konusunda Osmanlı Döneminde Yapılan Münakaşalar:

Osmanlı Devleti'nde ilk para vakfının tarihini bilemiyoruz. Fakat, Kanûni devrinde 1540'lı yıllarda çıkan ve biraz sonra teferruatını vereceğimiz münakaşa sırasında Bâli Efendi'nin iddiasına göre Rumeli'de "Rumeli fetholalıdan beri"²¹ bir diğer ifadeyle "ulema ittifakı ve padişahlar emriyle üçyüz yıla karîb tarih"ten beri²² para vakfı uygulamada var olmuştur. Biz buna "Osmanlı Devleti'nin başlarından beri" veya "devlet kurumlarının sistemli hale geldiğinden beri" diyebiliriz.

Elimizdeki bilgilere göre, Kanûni Sultan Süleyman dönemi-ne kadar para vakfı uygulanmış ve engellenmemiştir. Şeyhülislâm İbn Kemâl (Kemalpaşazâde)'in (v. 940/1534) para vakfının cevazına dair kısa bir risalesi vardır.²³ Bu risalenin yazılmış olması para vakfına dair bazı itirazların olduğunu göstermektedir, fakat o dönemde bu itirazları gösteren yazılı bir metin elimizde mevcut değildir. Ondan yaklaşık on sene sonra, Şeyhülislamıktan azledilmiş olup önce Sahn-ı Seman müderrisi, bir süre sonra da Rumeli Kazaskeri olan Çivizade Mehmed Muhyiddin Efendi (v.954/1547), para vakfının caiz olmayacağını ileri sürerek bir tartışma başlatır.²⁴ O sırada Şeyhülislâm olan Ebussuud Efendi (v.982/1538) buna karşı çıkararak para vakfının cevazına dair fetva verir ve bir risale yazar.²⁵ Buna rağmen Çivizade, para

²⁰ Ebussuud, vrk. 2-3.

²¹ Sofyalı Şeyh Bâli Efendi, *Padişah'a Mektup, Vakf-ı Nukûd Hususunda Olan Kazâyâ'dan*, Süleymaniye Kütüphanesi (SK) Esad Efendi Kısmı No:188/6 vrk:38/b.

²² Aynı yer vrk:43/a-44/b.

²³ SK, Süleymaniye Kısmı, No: 708/36 vrk: 90-a,b. Bu risâle Tahsin Özcan tarafından tercüme edilerek yayınlanmıştır, bkz. "İbn Kemal'in Para Vakıflarına Dair Risalesi" *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4, 2000. s. 31-41.

²⁴ Çivizade'nin para vakfının cevazına dair reddiyesi için bkz: S. K. Reşid Ef. kısmı No: 1177 vrk: 160/b- 161/a.

²⁵ Tartışmanın Sa'di Sadullah Çelebi'nin şeyhülislam, Ebussuud'un ise Anadolu Kazaskeri olduğu dönemde başladığı ileri sürülmüşse de (Akgündüz, s. 152-153), Çivizade'nin Rumeli Kazaskeri olduğu dönemde Ebussuud'un Şeyhülislam olduğu anlaşılmaktadır. Konunun ayrıntıları için bkz. Özcan, s. 30-31 (82 nolu dipnot), 38; Kaşif Hamdi Okur, *Para Vakıfları Bağlamında Osmanlı Hukuk Düzeni Ve Ebussuud Efendinin Hukuk Anlayışı Üzerine Bazı*

vakfının caiz olmadığı için yasaklanmasına dair bir fetvayı “hük-m-i şerif” (padişah emri) şeklinde kadılara tamim ettirmeyi başarır. Bu yasaklama tepkilere sebep olur, fakat elimizde bu tepkiyi gösteren yazılı metinler sadece üç kişiye aittir: Birincisi Çivizade’den sonra ve Ebussuud’dan önce Şeyhülislam olup kendi isteği ile bu görevden çekilmiş olan Fenarizade Muhyiddin Pir Muhammed Efendi (v.954/1548), ikincisi Ebussuud Efendi, diğeri ise Sofyalı Şeyh Bâli Efendi (950/1544)dir.

Kaynakların ifadelerinden Fenarizade’nin Çivizade’ye gönderdiği mektubun, hük-m-i şeriften evvel Çivizade’nin meseleyi sorması üzerine kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Fenarizade konuyu teorik planda savunmaktadır. Fenarizade’nin söyledikleri, aşağıda tafsilatlı bir şekilde vereceğimiz Ebussuud Efendi’nin söyledikleriyle temelde aynı şeylerdir.

Halvetiye tarikatı şeyhi ve fakih olan Sofyalı Balı Efendi Padişah’a,²⁶ Sadrazam’a,²⁷ Şah Çelebi’ye²⁸ ve Çivizade’ye²⁹ birer mektup göndererek yasağın yanlışlığını ısrarlı ve cesur bir ifadeyle savunmuştur. Balı Efendi’nin kullandığı delillerin bir kısmı teorik olmakla birlikte daha çok pratik hayatla ilgilidir. Balı Efendi, Padişah’a gönderdiği mektupta Rumeli fethedildiğinden beri (bir başka cümlesinde de yaklaşık üç yüz yıldan beri), alimlerin ittifakı ve padişahların emriyle Rumeli’de para vakfının uygulandığını, bunu yasaklamanın büyük günah olacağını, bazı kadıların inhâ (tayin) beratlarında ihtilaflı konularda mezhep içindeki en kuvvetli (esahh) görüşle amel etmeleri emredilirken para vakfının caiz olduğuna dair görüşün zayıf olmasına rağmen terk edilmesinin emredildiğini hatırlatır. Ayrıca bu yasaklamayla ya daha önce müsaade eden alimlerin ve padişahların ya da yasaklayanların hatalı duruma düşeceğini, oysa uygulamanın devam etmesi durumunda böyle bir ihtimalin ortadan kalkacağını, yasaklama neticesinde bir çok imaret ve medrese ile çoğu caminin harabeye döneceğini, at ahırına haline geleceğini, bir çok yerde camilerin mülk haline dönüşmesiyle Cuma namazı kılınamayacağını belirttikten sonra Padişah’a sorar: “Padişah hazretleri ne buyururlar?”

Değerlendirmeler, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2005/1-2, cilt: IV, sayı: 7-8, s. 42-43 (47 nolu dipnot).

²⁶ Vakf-ı Nukûd Hususunda Olan Kazâyâ’dan, vrk: 38/b-43/a.

²⁷ A.g.y. vrk:26/b-32/b.

²⁸ A.g.y. vrk: 52/a-54b.

²⁹ A.g.y. vrk: 38/b-43/a.

İmam Züfer'in görüşüyle amel edilerek para vakıfları kabul edilip bu gibi kurumlar devam mı etsin, yoksa İmam-ı Azam'ın görüşüyle amel edilerek cami vs kapansın, Cuma namazı kılınmasın, bütün kurumlar harabe mi olsun?"³⁰

Bâlî Efendi Çivizade'ye yazdığı mektupta ise önce para vakfının engellemek için boşuna çaba harcamamasını, buna şer'an bir delil bulamayacağını belirttiikten sonra; Padişah'a yazdıklarından farklı olarak nazari deliller kullanır ve özetle şöyle der: 'Para vakıflarının caiz olması zayıf bir görüştür' dersin, Kazaskerlik rütbesini kabul etmek de zayıf bir görüşe dayanır; 'isteyenlere kadılık vermek, kazasker olmak ve bu görevlerden maaş almak konularında halkın teâmülü meydana gelmiştir' denilirse, para vakfi konusunda da halkın teâmülü meydana gelmiştir. Müctehidler bazı konulara caiz değildir deseler de muktezâ-yı zamanla amel edilir. Halkın teâmülünü icma mertebesinde görenler de vardır. İmam Züfer mezhebde müctehiddir, bazı meselelerde onun görüşleriyle amel edilir. Ayrıca paranın vakfi bir gayr-ı menkûl ile birlikte yapılmışsa İmam Muhammed ve Ebû Yusuf'a göre de sahih olmaktadır.³¹

Ebussuud Efendi ise önce para vakfının cevazına dair fetva vermiş,³² daha sonra Çivizade'nin itirazı üzerine Risale fi Vakfi'l-Menkûl ve'n-Nukûd³³ adıyla bir risale yazmış, ayrıca Tescilü'l-Vakf³⁴ adıyla yazdığı bir başka risalede de konuya temas edip çeşitli kitaplardan nakiller yapmış ve para vakfının tescilini anlatmıştır. Ebussuud Efendi özetle şunları söylemektedir:

Menkul vakfi, imam Şafii'ye göre kayıtsız şartsız, Ebû Yusuf'a göre hakkında nassın bulunduğu, İmam Muhammed'e göre ise halkın teâmülü olduğu yerlerde caizdir. Ayrıca Züfer'e göre para da bir menkul olarak mutlak surette vakfedilebilir. Halledilmesi gereken birkaç mesele var: Birincisi, para vakfi teâmül kapsamına girer mi? İmam Muhammed "insanların örf ve adet haline getirdikleri şey" demektedir. Para vakfi da bu "şey" kap-

³⁰ A.g. yer.

³¹ A.g.y. vrk: 43/a-44/b, 54/b-56/b.

³² SK Reşid Efendi No:1177 vrk: 158/b-160/a.

³³ SK Bağdatlı Vehbi no: 477/2, vrk:1-10; Yeni Cami no:376, vrk:156-165; Reşid Efendi no:1177, vrk: 160/b-161/a.

³⁴ SK Bağdatlı Vehbi no: 477/2. vrk: 11 vd.

samına girer. İkinci soru: Örf ile kıyas terk edilebilir mi? Bu sorunun cevabı, kısaca, evettir. Kıyasın terk edilebileceği örfü müctehidlerin tespit edebileceği, günümüzde ise müctehid bulunmadığı şeklindeki itiraz ise yerinde bir itiraz değildir, çünkü teâmül hissi bir şeydir, müctehidin re'iyine ihtiyaç yoktur.

Fakat Züfer'e göre vakıf lâzım olmadığı için, vakfın lüzumu görüşünü savunan İmam Muhammed'in görüşü alınarak hakimlerin uygulamayı buna göre yapması gerekir. Yani para vakfı teâmül haline geldiği için caiz ve tescil edildiğinde de lâzım olur. Netice olarak, Osmanlı Devleti'nin büyük şehirlerinde para vakfı "şöhret-i tâm" ile teâmül haline gelmiş, bütün şeyhülislam sîhhatine (sahih= geçerli olduğuna) fetva vermiş, kazaskerler, kadılar ve valiler sîhhatine ve lüzumuna hükmede gelmişlerdir. Kimseden de muhalefet naklolunmamıştır. Bütün bunlar, şartlarına uygun olarak yapıp tescil edilen para vakfının sahih ve lâzım olduğunu gösterir.³⁵

Osmanlı Devleti boyunca, 1539-1542 arasında üç yıl dokuz ay kadar şeyhülislam olan Çivizade dışında, para vakfına karşı çıkan bir şeyhülislam bilinmemektedir. Çivizade, makamından azledilen ilk şeyhülislamdır. Bu tartışmayı azledildikten sonra ve buna karşı sırf ilmi dirayetini ispat etmek için başlattığına dair bir iddia varsa da³⁶ bu niyeti gösteren bir bilgi tarafımızdan tespit edilememiştir.

Şeyhülislamın fetvalarında para vakfının cevazına ve diğer teferruatına dair bol miktarda fetvâ vardır. Mandaville tarafından Osmanlılar'ın İslam medeniyetine seçkin bir katkısı olarak değerlendirilen³⁷ para vakıfları Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar kesintisiz devam etmiştir. Son dönemdeki Ceride-i İlmiyelerde de

³⁵ Ebussud, *Risale fi Vakfi'l-Menkul*, SK Bağdatlı Vehbi no: 477/2, vrk: 1-10.

³⁶ Mehmet Şimşek, "Osmanlı Cemiyetinde Para Vakıfları Üzerine Münakaşalar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1985 sayı:27 s. 207-220. Bu çalışmada, şeyhülislamlığa umumiyetle para vakfına karşı çıkmayan kimselerin getirildiği belirtilmiştir. Çivizade dışındaki Şeyhülislamın para vakfına karşı çıktıkları bilinmiyorsa da, göreve getirilirken bunun göz önüne alındığını gösteren bir bilgi mevcut değildir. Zaten Çivizade ve Birgivi dışında, Şeyhülislam olmayan ulemadan da para vakfına yazılı olarak karşı çıkan kimse bilinmemektedir.

³⁷ Jon E. Mandaville, "Usurious Piety: Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, 10 (1979), s. 289.

para vakfıyla ilgili fetvalar ve tamimler vardır.³⁸

Osmanlılarda Para vakfına karşı çıkanlardan biri de İmam Birgivi (v. 1573)dir.³⁹ “Sivil ulema”dan denebilecek bir kişi olan Takiyyüddin Mehmed b. Pir Ali Birgivi, Ebussuud’un fetvasına karşı çıkararak onun risalesine karşı “Es-Seyfü’s-Sârim Fî ‘Adem-i Cevâz-i Vakfi’l Menkûl Ve’d-Derâhim” adlı bir eser kaleme almıştır. Kitabının girişinde Ebussuud Efendi’nin kitabında birçok hatalar bulunduğunu, bu hataların halkı yanlışla düşüreceğini, kendisinin de nehy-i ani’l-münker vazifesini yerine getirmek için bu kitabını kaleme aldığını belirtmektedir.

Paranın vakfedilmesine Birgivi’nin yönelttiği tenkitleri şöylece özetleyebiliriz: Vakfın tarifi hiç bir şekilde para vakfını içine almaz. Para, öküz ve ziraat aletleri gibi diğer menkullere kıyaslanarak ‘gayr-ı menkule bağlı vakfedilir’ de denemez; çünkü bu mallar aynı mallar olup kullanıldıkları zaman ayları bakî kalır, para ise kullanıldığında gıda maddeleri gibi tükenen bir şeydir. Dolayısıyla paranın vakfı sahih değildir. Buhari’de geçen “Hayvanları, Atları, Ticaret Mallarını ve Serveti (parayı) Vakfetme Babı” şeklindeki konu başlığındaki *vakfetme* sözünü bizim kullandığımız ıstılâhi manasıyla anlamak mümkün değildir. Çünkü burada zikredilen hadiste⁴⁰ geçen “ce‘ale”, “fî sebîlillâh” ve “sadaka” kelimelerinin hiçbiri, değil sarahaten, manen bile vakıf manasını ifade etmez. Zührî (v.124/741) zamanımızda taklit edilen bir imam değildir; halbuki hakimlerin hüküm verdikleri görüşler bilinen ve elde bulunan kaynaklara dayanmalıdır. Ayrıca, Zührî’ye göre vakfın lâzım (bağlayıcı) olduğu ve vakıfta hangi şartları koştuğu da bilinmemektedir ki onun görüşü ile amel edilsin.⁴¹

³⁸ Vakfedilecek paralara alt sınır getiren bir örnek için bkz. Ceride-i İlmiye, Sene:3, adet: 24, Cemaziyelâhir 1334 /1915, s. 564-565.

³⁹ Birgivi hakkında bakınız: Emrullah Yüksel, “Birgivi”, *DİA*, VI, 191-194.

⁴⁰ Buhârî, “*Vesâyâ*”, 32.

⁴¹ Birgivi’nin Zührî ile ilgili bu görüşünü dile getirmesi şundan dolayıdır: Buhari, tâbiiden olan fakih Zührî’nin (v.124/741) para vakfını caiz gördüğünü rivayet etmektedir (Buhârî, “*Vasâyâ*”, 31; Bedrüddîn Aynî, *Umdetü’l-kârî Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, Beyrut, ts., XIV, 69-70). Ebussuud da para vakfının caiz olduğunu savunurken bu görüşü de dile getirmektedir (Ebussuud, *Risale fî Vakfi’l-Menkul*, SK Bağdatlı Vehbi no: 477/2, vrk: 1-10), fakat görüşünü buna dayandırmamakta, Hanefi mezhebinin argümanlarını kullanmaktadır. Birgivi yukarıdaki ifadesi ile, Buhârî’nin naklettiği Zührî’nin görüşünün delil olarak kabul edilmeyeceğini ifade etmektedir.

Birgivi'ye göre, para vakfının bâtil (geçersiz) olduğu anlaşılınca, sahih (geçerli) saymanın şu sakıncaları ortaya çıkar:⁴²

1- Vakıf sahih olmayınca o malın zekatını vermek gerekir, vakfedenler ise bunu sahih zannederek zekatını vermezler.

2- Miras hükümleri uygulanmaz, dolayısıyla hak sahipleri zulme uğrar.

3- Vakıf görevlileri de başkasının malını izinsiz yemiş olurlar; özellikle de vakfeden vakfından geri dönmek isteyip hakim buna izin vermez, ya da vakfeden ölüp varisleri razı olmaz veya içlerinde çocuk yahut mecnun bulunursa; ki bu son ihtimalde yetim malı yemiş olurlar, halbu ki Kur'an'da "Yetimlerin mallarını haksız yere yiyenler, ancak karınlarını ateş yiyerek doldurmuş olurlar ve onlar Cehennem'le kuşatılırlar"⁴³ buyurulmaktadır.

4- Kişi bazen vakıf yaptıktan sonra fakirleşebilir. Bu durumda vakfî geçerli sanarak aslında vakfettiği mallardan dolayı üzerine vacip olan kurban, fitır sadakası, fakir akrabaya yardım, hac gibi mükellefiyetlerini yerine getirmez, tersine zenginler için haram olan zekatı alma gibi şeylerin kendisine helal olduğunu zannederek büyük günaha girer.

5- Vakfeden paralar mudârabeye, bidâa veya muamele-i şer'îye usullerinden biriyle işletilebilir. Zamanımızda ise Peygamber Efendimiz tarafından kötülenmiş olan 'îne satışı (bey'û'l-'îne = bir malı vadeli olarak pahalıya satıp, bedeli ödenmeden satıcının peşin olarak daha ucuza satın alması) usulüyle vakıf paralar nemalandırılmaktadır. Alimler ise bunu kötülenmişler ve sakınılmasını söylemişlerdir.

6- Mütevellilerin çoğu cahil kimseler olduğu için kaynaklarda belirtilen 'îne satışının meşru şekillerini bilmezler. Bunu karz ve satış akdi⁴⁴ (bir akit içinde hem karz hem de alım-satım) şek-

⁴² *Risâle-i Birgivi li İbtâl-i Vakfî'n-Nukûd (Es-Seyfû's- Sârim)*, taşbaskı, basım yeri ve yılı yok, sayfa 194-195. Asıl adı *Es-Seyfû's- Sârim fi 'Adem-i Cevâz-i Vakfî'l-Menkûl ve'd-Derâhim* olan risalenin kütüphanelerde birçok yazma nüshası bulunmaktadır. Bunun yanında iki ayrı taş baskısı yapılmıştır; bunlardan birinde kitabın adı yukarıdaki şekilde yazılmıştır.

⁴³ Nisâ (4), 10.

⁴⁴ Birgivi burada "karz ve bey' = borç ve alım-satım" demektedir. Anladığımız kadarıyla, bununla, para vakıflarında uygulanan istiğlâli kastederek aynı akid içerisinde hem borç işlemi hem de bey' işlemi yapılarak Rasulullah (A.S.)'in yasakladığı "safkateyn fi safka=bir pazarlık içerisinde iki farklı alış-

linde yaparlar, halbuki bir menfaat getiren her karz akdi ribadır. Bazı mütevelliler de fasıktırlar, helal-harama aldırış etmezler, faizi hile(-i şer'îye)siz yerler, açık faiz ve haramı işleyip faizi vakfin görevlilerine de yedirirler.⁴⁵

IV. Vakfiyenin Tescili :

Vakfin sahih ve lâzım olabilmesi için vakfiyenin hakim tarafından tescili gerekir: Her ne kadar Ebussud Efendi “kanaatimce hakimler İmam Züfer’in değil, İmam Muhammed’in görüşüyle hüküm vermelidirler” dese de tatbikat şu şekilde olmuştur: Vakfeden kişi (vâkif), vakfin gelirlerinin harcanacağı yerleri ve mütevellinin ücretini belirleyerek, vakfettiği malı kendi tayin ettiği mütevelliyeye teslim eder, vakfin bir geliri olup bazı yerlere harcandıktan sonra vâkif mahkemeye başvurarak “vakfimdən dönmek istiyorum, çünkü İmam Azam’a göre vakıf lâzım değildir ve para vakfi ise sahih değildir, mütevellî vakfettiğim parayı ve gelirlerini tarafıma versin” der. Mütevellî ise “İmam Züfer’e göre paranın vakfi caizdir, buna göre hüküm verilmesini istiyorum” diyerek mütevellî maaşına hak sahibi olduğunu söyleyip malı ve gelirini iade etmekten imtina eder, hakim buna göre vakfin sıhhatine hüküm verir; daha sonra vâkif “Her ne kadar İmam Züfer’e göre vakıf sahih ise de lâzım değildir, buna dayanarak vakfimdən dönüyorum” der, bu sefer mütevellî ‘sıhhatine karar verilen vakfin, İmameyn’in görüşüne uyularak lüzûmuna karar verilmesini’ ister, hakim de bu istek doğrultusunda vakfin lüzûmuna karar ve-

verişi sıkıştırma”yı anlatmak istemiştir. Bazı araştırmacılar bu ifadeyi “karz veya bey” olarak nakletmektedirler. (Akgündüz, s. 156; İsmail Kurt, *Para Vakıfları Nazariyat ve Tatbikat*, Ensar, İstanbul 1996, s. 19; Hamdi Döndüren, “İslam’da Para Vakfı” *Altınoluk*, Eylül 1990, Sayı: 55, s. 29.) Bizim gördüğümüz nüshada “karz veya bey” değil, “karz ve bey” şeklinde yazılıdır, kanaatimizce doğrusu da böyle olmalıdır; çünkü muamelenin karz veya bey şeklinde olması –başka bir yasaklı işlem yoksa- herhangi bir mahzur taşımamaktadır. “Bey’ bi’l-vefâ”nın vakıflarda uygulama şekli olan istiğlalde ise borç işlemi ile evin satışı ve hatta kiralanması -lafzen değilse bile zımnen aynı pazarlık içerisinde yapılmaktadır. Birgivi’nin endişe ettiği bu olmalıdır, cümlenin devamındaki “bir menfaat getiren her karz akdi ribadır” ifadesi de bunu desteklemektedir, zaten uygulamada da çok sık başvurulmuş bir “nemalandırma” metodudur.

⁴⁵ Birgivi burada “Faiz yiyenler (mahşerde) ancak Şeytan çarpmış kimseler gibi yerlerinden kalkacaklardır” (Bakara, 275) ayetini ve “Faizin en hafifi kişinin annesiyle zina etmesi gibidir ve otuzaltı defa zina etmekten daha kötüdür” hadisini zikretmektedir.

rir.⁴⁶ Böylece mezhep içinde iki imamın görüşü birleştirmiş (-adı konmasa da- “mezhep içi telif” yapılmış) olur.

V. Vakıf Paraların İşletilmesi:

V.a. Teoride

Misli mallar ve elbise ile paranın vakfının cevazına dair ilk rivayeti İmam Züfer'den talebesi Muhammed b. Abdullah el-Ensârî yapmış, ona bu paradan nasıl faydalanılacağı sorulunca “paralar fakirlere borç olarak verilir; buğday gibi misli mallar da borç olarak verilir, alan ekip-biçtikten sonra borcunu misliyle geri getirir; giyecekler de ihtiyaç sahiplerine âriyet (kullanmak üzere emanet) olarak verilir, ihtiyaçlarını giderince getirirler”⁴⁷ demiştir.

Teoride, vakıf para için şu tip muamelelerin olabileceği söylenmiştir:

1. Bidâa ve karz-ı hasen: Bidâa, bütün kâr sermaye sahibin olmak üzere, bir başkası tarafından paranın işletilmesidir.⁴⁸ Vakfın parasını bir kişi alıp işletir, elde edilen kârın tamamını vakfa verir, bu muameleden vakıf gelir elde eder, parayı işleten kişi ise hem vakfa destek olarak hayır işlemiş olur; hem de kendi sermayesi varsa, kendi sermayesine kattığı vakfın parası ile daha büyük iş yapmış, sermayesi yoksa da kendini piyasaya tanıtmış, böylece fayda sağlamış olur. Karz-ı hasen ise kârsız ve faizsiz olarak kredi vermektir, böylece vakfın parası muhtaçlar tarafından borç olarak alınıp kullanılır, sonra aynı miktar vakfa iade edilir. Eğer vâkıf bunu şart koşmuşsa mütevellî parayı kâr getirmek üzere veremez.

2. Mudârebe: Vakfedilen para sermaye olarak birine verilir, o da parayı ticarete çalıştırır, elde edilen kâr vakıf ile o şahıs

⁴⁶ Bu uygulama Osmanlı mahkemelerinde klişeleşmiştir ve Şer'îye sicilleri bu tür vakıf tescilleriyle doludur. Örnek olarak bkz. İMŞSA Davutpaşa (8)/95/4-b Yahya b. Hüseyin V.; aynı defter 4b-5a Hasan Beşe b. Abdullah ve zevcesi Müstakîme Hatun bt. Abdullah V.

⁴⁷ Bazı kaynaklarda bu ifade İmam Züfer'e aitmiş gibi nakledilmektedir. Paranın vakfedilebileceği görüşü İmam Züfer'e ait olmakla birlikte; vakıf paradan nasıl yararlanılabileceğine dair bu görüş, Züfer'in görüşünü nakleden talebesi Muhammed b. Abdullah el-Ensârî'ye aittir. Bkz. Heyet, *El-Fetâvâ'l-Hindiyeye*, (Mısır, t.y., 2. baskıdan tıpkı basım), 4. Baskı, Beyrut 1984, II, 362,363.

⁴⁸ Hamdi Döndüren, *Ticaret ve İktisat İlmihali*, Erkam, İstanbul, t.y., s. 417.

arasında, önceden tespit edilen nispetlere göre paylaştırılır, zarar olursa sermayeden karşılanır.

3. Muâmele-i şer'îye (bey' u'l-îne ve bey' bi'l-vefâ): Osmanlılar'da vakıf paraların çok büyük nispette bu şekilde işletildiği bilinmektedir. Bu usulün izahı aşağıda yapılacaktır.

V.b. Tatbikatta İşletilme Şekilleri:

1. Vakıflar tarafından bidâa yoluyla para verildiğini gösteren açık bir ifadeye rastlanmamakla birlikte bir çok vakfın muhasebe defterlerinde alacak (zimem) hanelerinde çok miktarda “gayr-ı merbûh”⁴⁹ para kaydı vardır.⁵⁰ Bunların bir kısmının bidâa yoluyla verilmiş olması, zayıf da olsa bir ihtimaldir. Vakıflara bir menfaat sağlamayan karz şekli ise belgelerde az da olsa rastlanan bir uygulamadır.⁵¹

2. Mudârebe: Vakıf paraların mudarebe ile işletildiğine dair bir kayda da rastlayamadık. Aynı şekilde gerek İsmail Kurt tarafından,⁵² gerekse Tahsin Özcan tarafından⁵³ yapılan çalışmalarda da para vakıflarının mudarebe ortaklığı yaptığına dair bir kayda rastlanamamıştır.

Fakat Murat Çizakça tarafından Bursa Şer'îye Sicilleri'ndeki muhasebe kayıtlarında yapılan bir araştırmada, sayıları çok az da olsa, bazı para vakıflarının gelirlerinin asl-ı mal'a nisbetinin % 12'nin üstünde olmasından hareketle, bunların mudarebeye verilmiş olabileceği söylenmiştir.⁵⁴ Bu ihtimal mümkün olmakla birlikte, kanaatimizce gelir nispeti paranın işletilme şeklini göstermez, muamele şekli kesin delillerle ispatlanmalıdır. Bu uygulamanın çok az olduğunu Birgivi ve Çivizade de söyle-

⁴⁹ Kelime olarak “kârsız” manasına gelen bu tabir ıstılahta “ilzam-ı ribh yani murabaha yapılmayan” demektir ki netice olarak “gelir getirmeyen alacak” manasına gelir.

⁵⁰ İMŞSA 26/1/7-a Amine Hatun V.; 1/15-a Köşiç Sinan V.; 1/25-b Vezir Pertev Pş. V. Ayrıca Üsküdar Mahkemesi'ndeki örnekler için bkz. Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, TTK, Ankara 2000, 373-374 vs, buradaki “karz” işlemleri “gayr-ı merbûh” kapsamına girer.

⁵¹ Bakınız, Özcan, s. 373-377'deki tablolar.

⁵² Kurt, s. 152.

⁵³ Özcan, s. 293-296.

⁵⁴ Murat Çizakça, *Risk Sermayesi, Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları*, İlmî Neşriyat A.Ş., İstanbul,1993, s. 71.

mektedir.

3. Muâmele-i şer'îye: Vakıf paralar Osmanlılar'da büyük ekseriyetle bu usulle işletilmiş, vakfiyelerde genellikle bu usul şart koşulmuştur. Bu usulle parayı vermeye "istiğlal", "istirbah", "murabaha", "murabaha-i şer'îye", "murabaha-i mer'îyye" denir. Paranın getirisine "ribh", dendiği gibi parayı "ribh=nemâ" getirmek şartıyla işletmeye vermeye de "ilzâm-ı ribh" veya "ilzâm" denir. Kârlı veya kârsız paranın borca verilmesine de "idâne" denir.

Muâmele-i şer'îye, hukuken bey'ûl-îne denen bir çeşit alım-satım akdine dayanır. Bey'ûl-îne, bir malın veresiye olarak satılıp, alıcıya teslim edildikten sonra, yine alıcıdan peşin fakat daha az bir bedelle satın alınmasıdır.

Bey'ûl-îne, Şâfiilere göre caiz, Mâlikiler, Hanbeliler ve Hanefilerin çoğunluğuna göre caiz değildir. Fakat buradaki caiz olmama mutlak değildir, Hanefi mezhebindeki iki görüş Ebussud tarafından telif edilerek, bazı şartları taşıdığına caiz olur neticesine varılmıştır. Özetle söyleyecek olursak, eğer satıcı veya ödünç veren şahıs sattığı ayn veya ödünç verdiği para geri kendisine dönüp de zilyedliğini kazanmadığı takdirde bu akid caiz olur; eğer bu mal veya para satıcıya dönüp satıcı zilyedliğini kazanırsa caiz olmaz.

Osmanlılar'da, iktisâdî zaruretler ve halkın örfünün baskısı ile ayrıca maslahat gereği bey'ûl-înenin bu şekli "muâmele-i şer'îye" adıyla vakıf paraların işletilmesinde kullanılmıştır. Bu usule "kanunî çözüm" manasında "hile-i şer'îye" denmiş fakat "faizdir" veya "Allah'ı aldatmaktır" diyenlerin hatalı olduğu belirtilmiştir. Ebussuud Efendi yumuşak bir üslup kullanarak "haram dememek gerek" demişse de İbn-i Kemal "hile Allah'ı aldatmaktır" diyene tazir cezası gerektiğini söylemiştir.⁵⁵

Muamele-i şer'îyenin bir şekli de istiğlaldır. İstiğlal bazen, paranın herhangi bir şekilde nemalandırılmasına denirse de

⁵⁵ Bu konuda Ebussuud ile İbn Kemal'in yaklaşımlarının karşılaştırılması için bkz. Kaşif Hamdi Okur, *Para Vakıfları Bağlamında Osmanlı Hukuk Düzeni Ve Ebussuud Efendinin Hukuk Anlayışı Üzerine Bazı Değerlendirmeler*, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2005/1-2, cilt: IV, sayı: 7-8, s. 33-58. Hamdi Döndüren, "İslam'da Para Vakfı", *Altınoluk*, Temmuz 1990-Mayıs 1991, (11 sayı).

idâne kayıtlarında rastladığımız birçok kayıta bey' bi'l-vefânın⁵⁶ uygulanış biçimine kullanılmıştır. Uygulama şöyle oluyordu: Borç alacak kişi evini vakfa borç alacağı miktar kadar bir bedelle, vakfın bu evi başkasına satmaması ve satıcının parayı getirdiğinde tekrar aynı bedelle geri alması şartıyla satıyor; usulen evi boşaltıyor, sonra evi kir alıyor, parayı ödeyene kadar da vakfa kira ödüyordu.⁵⁷ Bu kira, aldığı paranın murabaha nispetine eşittir.⁵⁸

Vakfiyelerde paralar murabahaya verilirken kuvvetli bir kefil ve rehin alınması veya bunlardan birinin istenmesi,⁵⁹ ayrıca parayı geri verememe/vermeme ihtimali olan fakirler, müflisler, misafirler, kadılar, müderrisler, sipahiler ve sair devlet ricaline verilmemesi ekseriyetle şart koşulmuştur.

Murabaha nispeti: Murabaha nispeti devlet tarafından farklı dönemlerde %10 veya % 15 olarak belirlenmiş, bunun üzerindeki murabaha nispeti yasaklanmış, resmî nispetin üzerindeki nispet vakfiyede konulmuşsa mahkemede tescil edilmemiştir. Fetva kitaplarında da resmi nispetin üzerindeki ribhin, taraflar şart koşarsalar bile, caiz olmayacağı belirtilmiştir. Muhasebe kayıtlarında ve vakıfların borç verme muamelelerinin tutulduğu idâne defterlerinde murabaha nispeti çoğunlukla % 10 veya 15 iken, bazı kayıtlarda %8⁶⁰ veya %12⁶¹ gibi oranlar da görülmektedir.

VI. Kredi Müessesesi Olarak Para Vakıfları:

Para vakıflarının gelir kaynağı, büyük ekseriyetle paranın muamele-i şer'îye ile nemalandırılmasından elde edilen gelirdir (paranın ribhi). Paranın murabahaya verilmesi demek, bir finans kurumu olması demektir. Murabaha, fıkıh terimi olarak, maliyet fiyatını söyleyerek kârlı satıştır,⁶² fakat para vakıflarında bir anlam kayması olduğu, yukarıda izah ettiğimiz muamele-i şer'îyenin tatbikatından anlaşılmaktadır. Günümüzdeki Katılım

⁵⁶ Bey' bi'l-vefâ için bkz. Bilmen, VI,126-129; Abdulaziz Bayındır, "Bey' bi'l-vefâ", *DİA*, VI, 20-22.

⁵⁷ İMŞSA, Üsküdar Mahkemesi (6) Defter no:222, vrk:2-b Bali Çavuş V.; aynı defter vrk:15-b vs.

⁵⁸ Aynı defter vrk: 7-a, 7-b.

⁵⁹ İMŞSA 6/226/25-b Bâli Çvş V.

⁶⁰ İMŞSA 6/226/15-b Bâli Çvş V.

⁶¹ İMŞSA 6/221/5-b Hacı Cafer V.

⁶² Merğînâni, III, 56-59 ; Bilmen, VI, 8, 119-123.

Bankaları (eski adlarıyla Özel Finans Kurumları) ve Türkiye dışındaki İslam Bankaları da⁶³ yaptıkları peşin fiyatla alıp veresiye satma şeklindeki muameleye murabaha demektedirler. Katılım Bankaları'nın murabahası, fıkıh kitaplarındaki murabaha ile para vakıflarının murabahası arasında bir yerde durmaktadır.

Vakıfların muhasebe kayıtlarının analizinden, bu paraların hiç olmazsa bir kısmının tüketim veya üretime gittiğinin tespiti mümkündür. Osmanlı arşivindeki bazı kayıtlarda, para vakıflarından borç alınan paraların sanayinin finansmanında kullanıldığı görülmektedir.⁶⁴ Fakat bu paraların ne kadarının sanayinin finansmanında kullanıldığını gösterecek bir veri henüz elimizde bulunmamaktadır. Borç alınan paraların küçük meblağlar olmasına bakarak, şimdilik, sanayide kullanılan miktarın fazla olmadığını, daha çok tüketim amaçlı kullanıldığını söylemek mümkündür.⁶⁵

Günümüzde ise para vakıflarının risk sermayesi kanalıyla İslam Bankacılığı için⁶⁶ ve sigortacılık işlemleri ile sosyal güvenlik için⁶⁷ sermaye oluşturabileceği, bunlara yönelik model geliştirilmesi teklif edilmektedir.

VII. Vakıfların Kötüye Kullanılması ve Zayıt:

Zaman zaman bazı vakıf görevlilerinin ehliyetsizliği ve suiistimalleri görülmüş, bunlar tespit edildiğinde de mahkeme kararıyla görevlerine son verilmiştir.⁶⁸

Ayrıca borç verilen vakıf paraların çeşitli sebeplerle geriye alınamadığı da olmuştur, buna "zayıt" denmektedir. Zayıt sebeplerini her zaman tespit mümkün değilse de borçlular arasında

⁶³ Daha sonra kanuni bir düzenlemeyle Katılım Bankası adını alan bu kurumların işleyişi hakkında bakınız İsmail Özsoy, *Türkiye'de Özel Finans Kurumları ve İslâm Bankacılığı*, Timaş, İstanbul 1987; Abdullah Saeed, *Islamic Banking and Interest*, E. J. Brill, Leiden 1996.

⁶⁴ BOA, Mühimme Defteri: 6, s.79, hüküm:162. Fakat bu belgede vakıflardan borç para alınmasının teşvik edilmediği de ayrıca değerlendirilmesi gereken bir konudur.

⁶⁵ Üsküdar vakıflarında görülen borçlanma miktarları da (bkz Özcan, s. 299) – birkaç istisna dışında- bizim tespitimizle uyumaktadır.

⁶⁶ Çizakça, *adı geçen eser*, muhtelif yerler.

⁶⁷ Özcan, s. 92.

⁶⁸ Bu kuralın Fatih Külliyesi'nde uygulama şartları için bkz. Fahri Unan, Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi, yayımlanmamış doktora tezi, Hacettepe Ü. Sosy. Bil. Ens., Ankara 1993. s. 163.

eski mütevellilerin ve diğer vakıf görevlilerinin de bulunduğunu kısaca belirtelim.

Para vakıflarına yapılan özel tenkitler dışında genel olarak vakıflara, toplumu miskinleştirdiği ve tembelleğe sevk ettiği şeklinde tenkit yöneltilmiştir. Ayrıca Para vakıflarının toplumu faize alıştırdığı tenkidi de yapılmıştır.

B. PARA VAKIFLARININ 17. YÜZYIL UYGULAMASI VE TAHLİLİ

I. Vakıf Kurucularının Sosyal Durumu

Muhasebe defterlerinde her kaydın başında vakıf kurucusunun adı dışında unvan, görev ve lakap gibi onun sosyal tabakalaşmadaki yeri hakkında fikir veren bilgi de bulunmaktadır. Kayıtların çoğunda bu görev ve unvan bilgileri belirtilmiş olmakla birlikte belirtilmeyenler de vardır.

Osmanlılar'da sosyal tabakalaşmayı belirleyen yönetenler (askerî zümre) ve yönetilenler (reâyâ) ayrımıdır. Askerî zümre kendilerine tımar kesiminden, hazineden veya vakıflardan gelir ayrılan zümredir. Reaya ise üretim yapan ve vergi veren kesimdir.⁶⁹ Genel bir ifade ile, vakıflar da dahil olmak üzere, resmi görevi olan kişiler askeri sınıf kapsamına girmektedir. Bu tabakalaşma malî temele dayanmaktadır. Askerî kesim bazı vergilerden muaftır.

Aslında ticaret ve sanat gibi sivil faaliyetlerle uğraşmaları yasak olan askeri sınıfın XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren –mer'î kanunlarının dışına çıkarak- bu alanda faaliyet göstermeleri⁷⁰ onların yüksek servet sahibi olmaları sonucunu doğurmuştur. Bu durum, vakıf kurucuları arasında askeri sınıfın oranını artırmıştır. Bundan dolayı askeri sınıftan olanlar içerisinde yüksek gelir sahipleri sürekli bulunmuş ve öteden beri bunların kurdukları irili-ufaklı vakıflar olagelmiştir. Aşağıdaki listeden de görüleceği üzere, incelediğimiz vakıfların kurucuları arasında askeri sınıftan kişiler olmakla birlikte, “sivil” kesimden ve gelir bakımından orta ve alt gelir grubundan olanlar önemli bir yer tut-

⁶⁹ Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, 4. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul, 1998, s. 138.

⁷⁰ S. Öztürk, a.g.e., s. 186-187.

maktadır.

İncelediğimiz 50 vakfın kurucularından 7 tanesi kadın, 42’si ise erkektir. 1 vakıf ise bir kadın ile bir erkek tarafından birlikte kurulmuştur. Kadınların sayısı, o dönemde kadınların vakıflar kanalıyla toplumda aktif olduklarını göstermektedir. Vakıf kurucularının görev ve unvan dağılımı aşağıdaki listede çıkartılmıştır:

Tablo: 2. Vakıf Kurucularının Görev Ve Unvan Dağılımı

Paşa	5	Şeyh	1
Efendi	2	Kağıtçıbaşı	2
Ağa	4	Takyeci	1
Bey	3	Nağmuşçu (?)	1
Çelebi	2	Habbaz (Ekmekçi)	1
Çavuş	2	Kösiç (?)	1
Katip	2	Hanım/hatun	7
Kethüda	2	Müteferrik (Birden fazla kişi)	5
Hekimbaşı	1	Belirsiz	1
Tercüman	2	Kadı	1
Cerrah	1	Sipahi	1
Defterdar	1		
Kasap	1	TOPLAM	50

II. Vakıfların Gelir Kalemleri

Muhasebe kayıtlarında vakıfların gelirleri (mahsülât) ayrı bir başlık altında ele alınmaktadır. Gelirler genel başlığı altında, alt başlıklar şeklinde çeşitli gelir kalemleri belirtilmektedir.

Bu çalışmada gelirler, defterlerdeki başlıkları göz önünde bulundurularak ele alınmıştır.

Defterlerde “re’s-i mal” ve “asl-ı mal” diye iki deyim kullanılmaktadır. “Re’s-i mal”, ilk defa muhasebesi görülen bir vakfın

anaparasını ifade etmektedir. Buna göre, muhasebe defterinde bu ifadenin bulunduğu vakıf yeni (o muhasebe döneminin başında) kurulmuş demektir. Daha önceki dönemlerde muhasebesi görülmüş olan vakıfların kayıtlarında ise, önceki dönemden devreden para (bakiyye-i muhasebe-i sene-i maziye) ile yeni dönemdeki gelirin (mahsûlât) toplamından oluşan, o döneme ait anapara'yı ifade eden "asl-ı mal" deyimini kullanılmaktadır.

50 vakfın, 17 tanesinde toplam 2.447.3747 akçelik re'simal ve 50 vakıfta 22.693.274 akçelik aslımal olmak üzere, toplam 19.188.205 akçelik anaparası bulunmaktadır.

Vakıfların gelirlerinin aslımala (veya re'simala) oranı, vakıfların dönem içerisindeki bir çeşit kârlılık oranını verecektir.

50 vakfın toplam geliri 2.625.585 akçe, toplam gideri ise 2.491.082 akçedir. Yani bütün olarak ele aldığımızda bu dönem para vakıfları fazla vermiştir; halbuki aynı döneme ait içinde para vakıflarının da bulunduğu her türden 103 vakıfla ilgili yaptığımız bir başka araştırmada, bu dönem vakıflarının gelirlerinin giderlerine oranının % 88 olarak gerçekleştiği görülmüştür, dolayısıyla bu dönem para vakıflarının mali bakımdan diğer vakıflara göre daha güçlü olduğu anlaşılmaktadır.

Ayrıntılı olarak incelediğimiz 50 vakfın gelirleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo:3. Gelir Kalemleri

GELİR TÜRÜ	MİKTARI	%
KİRA	1.121.262	42,71%
MURABAHA	1.300.196	49,52%
CİBAYET	88.795	3,38%
MUKATAA	68.042	2,59%
DİĞER	47.290	1,80%
TOPLAM	2.625.585	100,00%

II.a. Murabaha Gelirleri

En büyük gelir kalemi, vakıf paraların işletilmesi ile elde edilen 1.300.196 akçe (% 50) ile ‘murabaha’ geliridir. Bu gelir kalemine kaynak oluşturan, verilen borç paraların nerelerde kullanıldığı tam olarak tespit edilememekle birlikte, alınan miktarların küçük olması ve borçluların kimlikleri genellikle ‘tüketim’ için alınan krediler olduğu kanaatini uyandırmaktadır. Bu paraların sanayide kullanıldığını gösteren kayıtlara da rastlamış olmamızla birlikte⁷¹ bunların azlığı, yukarıdaki kanaati doğrular mahiyettedir. Vakıflar her dönemde sınıai işletmelere katkı sağlamışlardır.⁷² Ama, bunlar içerisinde vakıf paraların ne kadar olduğunu belirten bilgiler henüz mevcut değildir. Vakıf paralar sanayiye büyük katkı sağlamış olmasalar bile ticari hayatın canlılığını sürdürmesinde büyük rol oynamışlardır.

Vakıfların gelir getirmek için kredi olarak verdikleri paraların geri dönüşünde, borçlunun ölümü, şehir dışına taşınması gibi sebeplerle bazı problemler yaşandığı görülmektedir.⁷³

Vakıf paraların işletilerek nemalandırılmasının bir yolu da “istiğlal” adı verilen bir akit şeklidir. Bey’ bi’l-vefânın değişik bir türü sayılan⁷⁴ istiğlal (bey’ bi’l-istiğlal) özetle, vakıftan borç para almak isteyen kişinin kendi evini, borcunu ödediğinde geri satın alması şartıyla vakfa satması, borcu ödeyene kadar da evde kira ile oturmasıdır. Muhasebe kayıtlarında istiğlal yoluyla elde edilen

⁷¹ İstanbul Kadısı’na yazılan bir “hüküm”de, İstanbul’daki ipekli kumaş işleyen tezgahların çoğalması üzerine yapılan kontrollerde imalat sırasında tesbit edilen 318 tezgahtan bir çoğunda çeşitli ‘hile ve hud’aya baş vurulduğu’nun belirlendiği, tezgah sahiplerinden “kiracı ve **muamele ile para kullananlardan olmayıp** yarar, verimli ve güvenilir” ustalardan 100 kişinin belirlenip diğerlerinin kaldırılması, üretilen kumaşların kontrol edilerek damga vurulması, damgasız kumaşların satılmasının yasaklanması... emredilmektedir. BOA, Mühimme Defteri:6, s.79, hüküm:162.

⁷² Bir örnek olarak Topkapı Sarayı’ndaki çamaşırhaneye vakıftan yapılan ödeme için bkz. İMŞSA 26/13/ 53-a. XVIII. Yüzyıl vakıflarının sınıai gelirleri için bkz. Bahattin Yediyıldız: “XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu”, *Vakıflar Dergisi*, sy. XVIII, Ankara 1985, s. 11; XIX yüzyıl vakıflarının sınıai gelirleri için bkz. N. Öztürk, *Vakıf Müessesesi*, s. 52 Tablo-IV, s. 144.

⁷³ İMŞSA 26/5/7-a Abdi Çl. V.

⁷⁴ Bey’ bi’l-vefâ ve bey’ bi’l-istiğlal için bkz. Abdulaziz Bayındır, “Bey’ bi’l-vefâ”, *DİA*, VI, 20-22.

gelirler de murabaha geliri başlığı altında işlenmektedir.⁷⁵

II.b. Kira Gelirleri

İkinci büyük gelir kalemi, 1.121.262 akçe (% 43) ile gayr-ı menkullerin kira gelirleridir. Kira gelirleri içerisinde ev (menzil), oda, bahçe, dükkan, mahzen, yahudihane, hamam, zemin, arazi, imalathane kiralari ile gelecek yılların peşin kirası demek olan muaccele (146.255 akçe) geliri bulunmaktadır.

II.c. Cibayet Gelirleri

Üçüncü sırada 88.795 akçe (% 3) ile cibayet gelirleri gelmektedir. Bir vakıfta cibayetin “bîrûnî=dış” ve “enderûnî=iç” diye iki kısma ayrıldığı görülmektedir.⁷⁶ Vakıf merkezi olan İstanbul’daki gelirlerin toplanmasının iç cibayet, İstanbul dışındaki gelirlerin toplanmasının ise dış cibayet olarak adlandırıldığı anlaşılmaktadır. Küçük vakıflarda gelirleri toplamakla (cibayetle) görevli câbî genellikle bir tane olurken, büyük vakıflarda birden fazla câbî bulunmaktadır.

II.d. Mukataa Gelirleri

Dördüncü sırada 68.042 akçe (% 2) ile mukataalardan elde edilen gelirler gelmektedir. Bir vakfin gelirleri arasında mukataa geliri bulunması, bu vakfa ait arazi veya arsanın başka bir vakıf tarafından kiralanarak üstünde bina veya bağ/bahçe yapıldığını göstermektedir.

II.e. Rüşum Gelirleri

Vakıfların gelir kalemleri içerisinde, küçük bir yekun tutmakla birlikte, değişik rüşum (resimler, vergiler) da görülmektedir. Değişik rüşumdan elde edilen gelirler 36.740 akçe dir (% 1).

⁷⁵ İstiğlal ile ilgili bir çok kayıt bulunmaktadır, örnek olarak: Saime Hatun Vakfı’nın 1124/1712 yılında 18 kişiye verdiği borçlardan 8 tanesi istiğlal (1’i istiğlal-i hane) yoluyla gerçekleştirilmiş bulunmaktadır. İMŞSA 26/30/15-b, 16-a.

⁷⁶ *An cibâyethâ-i bîrûnî der vilayet-i Rumeli ve Anadolu: 88.798.* (Burada bîrûnîden sonra “ve enderûnî” yazılıp sonra üstü çizilmiştir. Bîrûnî başlığı altında değişik kazalara ve yıllara ait cibayet geliri ile ağnâm-ı vakf geliri, at geliri görülmektedir. İMŞSA 26/5/2-a Hüsrev Kethüda V.

II.f. Diğer Gelirler

Farklı küçük gelirlerden oluşan diğer gelirler de 47.290 akçe (% 2) dir.

II.g. Gelir Eksilmesi (Zâyiât)

Beklenen gelirlerin türlü nedenlerle gerçekleşmediği ve gelirlerin eksildiği, zaman zaman karşılaşılan bir durumdur.

Vakıflara borçlu kişilerin “müflis olarak ölmeleri” ve “İstanbul dışına kaçarak orada ölmeleri”⁷⁷ gibi durumlar “aslımal”ın eksilmesine ve murabaha geliri kaybına neden olmuştur. Bir vakfın 1049-1063 yılları arasında toplam 248.932 akçe olan kaybı, aynı vakfın başka yıllardaki muhasebelerinde de görülmektedir: vakfın 1070 yılı (10,5 aylık) muhasebesinde 6 ayrı zayıât yazılmış olup bunların toplamı 2.705.187 akçe gibi büyük bir yekun tutmaktadır.⁷⁸

III. Vakıfların Gider Kalemleri

Muhasebe defterlerinde giderler genellikle iki ana başlık altında işlenir: 1- Maaşlar (el-vezâif), 2- Diğer giderler (el- ihrâcât). Bu çalışmada gider kalemleri sınıflara ayrılarak analiz edilmiştir. Aşağıdaki tabloda giderler bu sınıflandırmaya göre gösterilmiştir. Daha sonra bu kalemler ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Tablo: 4. Vakıfların Gider Kalemleri

GİDERLER			%
MAAŞLAR			
Vakıf Görevlileri	503.760		20%
Eğitim Görevlileri	274.480		11%
Cami Görevlileri	281.530		11%
Zaviye Görevlileri	139.440		6%

⁷⁷ İMŞSA 26/5/2-a Hüsrev Kethüda V.

⁷⁸ İMŞSA 26/5/2-a Hüsrev Kethüda v.

	367.360		
Cüz Okuyanlar			15%
Türbe Görevlileri	7.560		0%
Âbkeş (su çeken/taşıyan)	15.832		1%
Görevi belirsiz	15.060		1%
Vakfın soyundan gelenler	17.100		1%
Zevâid-horân	48.900		2%
Diğer	37.270		1%
TOPLAM MAAŞ		1.708.292	69%
SOSYAL YARDIM		243.441	10%
VAKIF GİDERLERİ		211.584	8%
TAMİR		79.952	3%
AYDINLATMA		75.179	3%
MUKATAA		11.305	0%
BATTALİYE		26.909	1%
BAKAYA		62.457	3%
DİĞER		71.963	3%
TOPLAM GİDER		2.491.082	100%

III.a. Maaşlar

Muhasebe kayıtlarında maaşlar başlığı altında hangi görevliye ne kadar maaş aldığı belirtilir. Bazı vakıfların kayıtlarında maaşlar başlığı altında birkaç alt başlık bulunur. Bu alt başlıklarda maaş alan gruplar ayrı ayrı belirtilir.⁷⁹ Bazı vakıflarda maaş alanların vâkıfın şartı gereği olup olmadığı da belirtilmiştir.⁸⁰

Kimi vakfın zor duruma düşmesi deneniyle eksik maaş ödemesi yaptığı görülmektedir.⁸¹

III.a.1. Vakıf Görevlileri

Vakıflardan müteveli, müteveli kaimmakamı, nâzır, katip, câbi, meremmâti (tamir görevlisi), mutemed, bevvâb, kayyım, kadı ve diğer vakıf görevlilerine maaş ödemesi yapılmıştır. Bu maaşlar hakkında biraz daha ayrıntılı bilgi vereceğiz

Müteveli: 50 vakıftan 47 tanesinden müteveliye toplam 210.500 akçe maaş ödendiği görülmektedir. Müteveli maaşları 360 akçe ile⁸² 15.000 akçe⁸³ arasında değişmektedir. Müteveli maaşları arasındaki bu farklılıklar, dönemden değil, vakıfların büyüklük küçüklüklerinden kaynaklanmaktadır.⁸⁴

Bir meslek grubunun, meslek içi dayanışması için kurulan vakfın mütevelliliğine o mesleğin ileri gelenlerinden birinin getirildiği görülmektedir.⁸⁵ Bazı mütevelliler ücret almadan (hasbi) bu görevi yürütmektedirler.⁸⁶ Vakıfların eski ve fiilî mütevellilerinin de başkaları gibi murabaha ile borç aldıkları görülmektedir.⁸⁷ Bir vakfın mütevellisi değiştiğinde eski müteveli elinde bulunan

⁷⁹ Örnek olarak bkz. İMŞSA 26/30/14-b Siyavuş Pş. V.

⁸⁰ İMŞSA 26/30/24-a Osman Ağa V.

⁸¹ Osman Ağa Vakfı, vakıf kurucusunun şartı gereği maaş alanlara ayda 25 gün, vakıf kurucusunun şartı olmadan maaş alanlara ise ayda 10 gün maaş ödemiştir. Bu vakfın muhasebesi sonunda vakfın aslımalı olan 1.000 kuruşu koruyabilmesi, ücretlerin eksik ödenmesiyle sağlanabilmiştir. İMŞSA 26/30/24-a.

⁸² İMŞSA 26/5/3-b İdris Bey V.

⁸³ İMŞSA 26/5/2-a Hüsrev Kethüda V.

⁸⁴ Örnek olarak: H. 1043/M. 1633 yılına ait defterdeki vakıflar içinde 360 akçe alan müteveli olduğu gibi (İMŞSA 26/1/12-b Gülra'na Hanım V.), 9900 akçe alan müteveli de görülmektedir (26/1/1-b Bali Paşa V.)

⁸⁵ Saraçhane'de kurulan vakfın mütevelliliğini Saraçhane'nin kethüdası yapmaktadır (İMŞSA 26/36/68-b Müteferrik, Hacı Kılıç vs V.)

⁸⁶ İMŞSA 26/1/ 4-b Ahmed Bey V.

⁸⁷ İMŞSA 26/20/3-b Şeyh Şahin V.; 26/13/11-a Müftü Hasan Ef. V.

vakfın malı, rehin mal, temessük ve huccet gibi ne var ise yeni mütevelliyeye devreder.⁸⁸

47 vakıf tarafından mütevellilere ödenen toplam maaş 210.500 akçe olup toplam maaşa oranı % 12, toplam gidere oranı ise % 8 dolayındadır.

Müteveli Kaimmakamı: Müteveli kaimmakamı (kaymakamı), bazı konularda mütevelliyeye ait işleri yapmak için hakim tarafından tayin edilen kişidir. 1 vakıftan⁸⁹ müteveli kaimmakamına 720 akçe maaş ödenmiştir.

Nâzır: 50 vakıftan 26 tanesinde nazıra toplam 52.530 akçe maaş ödenmiştir. Bunlardan 2 vakfın 2'şer nazır maaşı,⁹⁰ 1 vakfın 3 ayrı nazır maaşı⁹¹ bulunmaktadır. 50 vakıftan hiçbirinin mütevellisi veya nazırı vakıf kurucusunun soyundan gelen kişilerden değildir; dolayısıyla vakıf kurumunun malları devletin müsaderesinden koruyarak kişinin soyundan gelenlere aktarılması düşünce ve arzusuyla yaygınlaştığı görüşünün doğru olmadığı bu örneklerden de anlaşılmaktadır.

Nâzıra ödenen en düşük maaş 300 akçe,⁹² en yüksek maaş ise 5400 akçedir.⁹³ 26 vakıftan nazırlara ödenen toplam maaş 52.530 akçedir.

Katip: Vakıfların çoğunda bulunan bir görevli de katiptir. Katip vakfın gelir-gider ve diğer işlemlerini yazıya geçiren görevlidir. 50 vakıftan 36 tanesinde katiplere toplam 83.830 akçe maaş ödenmiştir. 14 vakfın gideri arasında katip maaşı bulunmamaktadır.

Katip maaşları 150 akçe⁹⁴ ile 4200 akçe⁹⁵ arasında değişmektedir. 5 vakıfta, birden fazla katip maaşı ödenmiştir. Bir vakıftan aynı dönemde 5 katibe maaş ödenmiştir, bunlardan sade-

⁸⁸ İMŞSA 26/13/11-a Müftü Hasan Ef. Vakfı.

⁸⁹ İMŞSA 26/5/7-a Abdi Çl. V.

⁹⁰ İMŞSA 26/30/15-b Saime Ht V.; 26/1/7-b Osman Ağa ve zevcesi Kamer Ht.V. Bu vakfın 1 mütevellisi bulunmaktadır, fakat hem mütevelliyeye 2 ayrı maaş verilmiş hem de nazıra 2 ayrı maaş verilmiştir.

⁹¹ İMŞSA 26/1/19-a Müstedam Çavuş V.

⁹² İMŞSA 26/36/68-b Hacı Kılıç vs müteferrik vakıf.

⁹³ İMŞSA 26/1/7-b, 20/12-a Emine Hatun V.

⁹⁴ İMŞSA 26/5/5-b Katip Hüsrev V.

⁹⁵ İMŞSA 26/5/2-a Hüsrev Kethüda V.

ce “katip” yazılmış olan iki katipten birine 1880, diğerine 2400 akçe, müşahere katibine 2100 akçe, meremmât (tamir işleri) katibine 1800 akçe, nukûd (para işleri) katibine ise 1800 akçe ödenmiştir.⁹⁶

Çoğu vakıfta sadece “katip” ünvanlı görevliye maaş verilirken 5 vakıfta “kâtib-i müşahere” ye (aylık katibi), 2 vakıfta “katib-i meremmât” a (tamir işleri katibi), 2 vakıfta da “kâtib-i nukûd” a (para katibi) maaş verilmiştir.

Câbi: Vakfın gelirlerini toplamakla görevli kişidir. Vakfın tahsildarı sayılır. Vakfın gelirlerini toplama işine de cibâyet denir.⁹⁷ 35 vakıftan cabilere ödenen maaş toplamı 35.160 akçedir. Bunlardan çoğu için sadece cabi ifadesi kullanılmış, fakat 4 vakıftan müşahere (aylık) cabisine, 7 vakıftan da nukûd (para) cabisine maaş ödenmiştir.

Yukarıdaki görevliler dışında, vakfa ait binalarda yapılan tamirâtı yürütmekle görevli olan **meremmatiye** 1 vakıftan 1200 akçe; vakfın taşınabilir kıymetli mal varlıklarını, özellikle de parasını korumakla görevli kişi olan **mutemedde** 4 vakıf tarafından toplam 2760 akçe maaş ödenmiştir. Günümüzdeki “hizmetli” kadrosuna benzer temizlik ve çeşitli günlük hizmetleri yürüten **kayyım**a 4 vakıftan toplam 13.500 akçe maaş ödenmiştir.

2 vakıftan **kadı**lara da (hakimlere) toplam 8280 akçe maaş ödenmiştir.

Diğer Vakıf Görevlileri: 5 vakıftan, farklı vakıf görevlilerine toplam 14.570 akçe maaş ödenmiştir.

Vakıf görevlilerine yapılan toplam maaş ödemesi 503.760 akçe olup toplam giderin % 20’sidir.

III.a.2 Cami Görevlileri:

Camilerde görev yapan imam, müezzin, hatip, kayyım ve ferraş gibi kişilere ödenen maaşlar da vakıfların maaş giderleri arasında önemli bir kalemdir. 22 vakıftan **imamlara** verilen toplam maaş 81.120 akçe; 26 vakıftan **müezzinlere** ödenen toplam maaş 95.310 akçe; 6 vakıftan Cuma ve bayram namazlarında hutbe okumakla görevli **hatibe** ödenen ve yıllık 1800 ile 4320 ak-

⁹⁶ İMŞSA 26/5/2-a Hüsrev Kethüda V.

⁹⁷ Bilmen, IV, 288.

çe arasında değişen maaşların toplamı 59.140 akçedir. 14 vakıftan kayyım, vaiz, ferraş, muarrif-i cami ve müsebbih gibi **diğer cami görevlilerine** toplam 46.960 akçe maaş ödenmiştir.

50 vakfın 28'i tarafından **camii görevlilerine** toplam 281.530 akçe maaş ödenmiş olup bu miktar toplam giderin % 11'i kadardır.

III.a.3. Cüz Okuyanlar

Vakıflardan maaş alanlar içerisinde, vakıf görevlilerinden sonra 2. kalabalık grubu “cüz okuyanlar” oluşturmaktadır. Cüz okuyana cüzhân veya eczâhân denir. Cüz okuyanların yıllık maaşları 360 ile 7200 akçe arasında değişmektedir. Burada bir nokta dikkati çekmektedir: zaman zaman, özellikle küçük vakıfların, sadece veya genellikle vakıf kurucularının ve/veya anne-baba gibi geçmişlerinin ruhuna Kur'an okutmak için kurulduğu ileri sürülmektedir.

Cüz okuyanlara maaş veren vakıfların yarıya yakını aynı zamanda cami görevlilerine, yine bir o kadarı eğitim-öğretim görevlilerine de maaş vermiş ve diğer eğitim harcamaları yapmışlardır, 1 vakıf ise öğrencilere burs vermiştir.⁹⁸ Bu oran bize, Osmanlı toplumunda orta ve alt gelir seviyesinde olanların vakıflar yolu ile eğitime önemli oranda katkı sağladıklarını gösterir. Aynı zamanda vakıf kurma nedenleri arasında eğitime katkı düşüncesinin de önemli bir yer tuttuğu görülmektedir.

İncelediğimiz 50 vakıftan 34 tanesinde cüz okuyan 363 kişiye toplam 367.370 akçe maaş ödemesi yapılmış olup toplam giderin % 15'ini oluşturmaktadır.

III.a.4. Diğer Maaş Alanlar

Zaviye Görevlileri: 5 vakıftan zaviye görevlilerine toplam 139.440 akçe ödenmiş olup toplam giderin % 6'sını oluşturmaktadır.

Zevâidhorân: Bir görev karşılığı olmadan maaş alanlardan bir grup da “zevâid-horân”dır. “Zevâid-horân” tabiri “fazlalık yiyenler” olarak tercüme edilebilir; anlaşılan, vakfın gelirleri giderlere harlandıktan sonra artan fazlalıktan bazı kişilere maaş ve-

⁹⁸ İMŞSA 26/ 5/ 2-a Hüsrev Kethüda V.

rilmiştir. 2 vakıftan kadın ve erkeklerden oluşan 28 kişiye zevaidhoran adıyla toplam 48.900 akçe ödenmiştir. Bu gider sosyal yardım olarak değerlendirilmelidir.

Vakıf Kurucusunun Soyundan Gelenler: Bazı vakıf kurucuları, kendi soyundan gelen kişilerin (Evlad-ı Vâkıf) vakfın bazı görevlerini yürütmesini, bunun karşılığında da vakıflarının gelirinden onlara belli miktar maaş bağlanmasını vakfiyede şart koşmuşlardır. Bu görevlerin başında tevliyet (mütevellilik) ve nezaret (nazırlık) gelmektedir. Herhangi bir görev karşılığı olmadan maaş bağlanmasını şart koşan vakıf kurucuları da bulunmaktadır, fakat bunların çok az olduğu görülmektedir.

İncelediğimiz 50 vakfın 4 tanesinde evlad-ı vâkıftan 15 kişiye toplam 17.100 akçe maaş ödenmiştir. Bu miktar, toplam maaş içerisinde (% 1) ve özellikle de toplam gider içerisinde (% 0,5) çok küçük bir yer tutmaktadır. Bu da ilgi çeken bir durumdur. Çünkü bir çok yorumcu, kişileri vakıf kurmaya sevk eden asıl nedenin, müsadere veya miras bölüşümünden mal kaçırarak servetin kişinin soyundan gelen kimselere aktarılması isteği olduğunu ileri sürmektedirler. Muhasebe kayıtlarında görülen durum, bu yorumun vakıflar için genel geçer bir hüküm olmadığını gözler önüne sermektedir.

Abkeş: Farsça “su çeken” demektir. M. Z. Pakalın bu deyim “Tekkelerde su çekenlere verilen addır”⁹⁹ diye açıklıyorsa da her türlü tesise su getiren kişiler için kullanıldığı görülmektedir. Her binaya su dağıtan su şebekesinin olmadığı dönemlerde, su gereken yerlere ya mahalle aralarındaki çeşmelerden ya da açılan kuyulardan su getirilirdi. Bundan dolayı sadece tekkelerde değil, su gereken cami, imaret, sebilhane gibi yerlerin suyunu temin etmekle görevli olan kişilere de abkeş denilirdi. Nitekim, belgelerde “abkeş- i musluk” “abkeş-i mescid” “abkeş-i cami”¹⁰⁰ adıyla görevliler bulunması ve “Saraçhane’deki sebil için” diye belirtilmiş olması da abkeşlerin sadece tekkelerde bulunmadığını açıkça göstermektedir.

13 vakıftan abkeş maaşı ödenmiş olup maaşlar yıllık 360 ile 1440 akçe arasında değişmektedir. Abkeşlere ödenen maaşın toplamı 15.832 akçedir.

⁹⁹ Pakalın, I, 6 “Âbkeş” maddesi.

¹⁰⁰ İMŞSA 26/1/19-a Müstedam Çavuş V.

Türbe Görevlileri: Türbe, ölünün gömülü bulunduğu mezarın üstüne yapılan anıtsal binaya verilen addır.¹⁰¹ Bir vakıftan 7.560 akçe türbe görevlisine maaş ödenmiştir.

Görevi Belirsiz: Kayıtlarda maaş ödenen bazı kişilerin sadece adı yazılarak görevleri belirtilmemiştir. 4 vakıftan, bu şekilde görevi belirtilmemiş 11 kişiye ödenen maaş tutarı 15.060 akçedir.

Diğer: Yukarıda sayılanlar dışında maaş alıp bu başlıklardan birinin altına konulmayan kişiler “diğer maaş alanlar” başlığı altında ele alınmıştır. Bu şekilde 9 vakıftan toplam 17 kişiye 37.270 akçe maaş ödenmiştir.

III.b. Sosyal Yardımlar

Vakıflar tarafından yapılan sosyal yardım kapsamındaki harcamaları bazı başlıklar altında ele alacağız. Bununla birlikte burada sosyal yardım başlığı altında incelediğimiz harcama kalemleri dışındaki, “zevaidhoran”a verilen maaşlar gibi, bir çok gider de sosyal yardım kapsamında ele alınabilir.

Vakıflar kanalıyla yapılan sosyal yardımlar çok çeşitli olmakla birlikte, incelediğimiz muhasebe defterlerindeki harcama kalemlerini göz önünde bulundurarak 4 ana başlık altında inceledik.

1. Eğitim, 2. Avarız, 3. Yiyecek (Taamiye) yardımı, 4. Diğer Sosyal Yardımlar.

III.c. Eğitim

2 vakıf tarafından eğitim kurumları için odun-kömür parası verilmiş olup bunların toplamı 140 akçedir.

8 vakıf, mekteb çocukları için giyecek yardımı yapmış olup bunların toplamı 25.666 akçedir.¹⁰² 5 vakıfta mektepler için alınan hasır, rahle, sıra tahtası,¹⁰³ kağıt,¹⁰⁴ su tası, muşamba, cila,

¹⁰¹ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB, İstanbul 1983, III, 539.

¹⁰² İMŞSA 26/5/4-a Takyeci Hacı Ahmet V., 5/ 5-b Hızır Çvş V., 13/ 4-b Tercüman Yunus V., 20/ 15-a Kasap Hacı Evhad V., 30/4-a Sabık Defterdar Mustafa Ef. V., 30/4-b Mustafa Ef. Vakfına Mülhak Ümmügülsüm Hn. V., 30/ 9-b Habbaz Mehmed Efendi V., 36/ 5-a Sipahi Mustafa Efendi V.,

¹⁰³ İMŞSA 26/5/4-a Takyeci Ahmed V.

ip, kova gibi çeşitli malzemeler ile mektep çocukları için hoşaf, medresenin çöplerinin çıkarılması gibi yerlere yapılan harcamalar yer almaktadır.

Mektep çocuklarına elbise verilirken onların yetim veya muhtaç olduklarını belirtilmemiş olması, vakıfların sosyal yardım anlayışını ortaya koymaktadır. Bilindiği gibi günümüzde sosyal yardımlar sadece muhtaçlara yapılan yardımlar değildir. Vakıfların hizmetlerinden yararlanmak için de fakir veya muhtaç olma şartı koşulmamıştır; vakıf hizmetleri, çoğunlukla yararlanabilen herkes içindir. Bu açıdan vakıfların hizmet anlayışı ile sosyal devlet anlayışı arasında bir paralellik söz konusudur.

Koca Mustafa Paşa zaviyesine mülhak olarak kurulan ve bir mütevellî tarafından yönetilen 11 vakfın ikisi giyecek yardımı yapmak için kurulmuştur. Bu iki vakıftan birinin kurucusu olan Fatma Hatun iki vakıf kurmuş olup, bunlardan biri mevlid okunması, diğeri fukaraya elbise alınması içindir.¹⁰⁵

İncelediğimiz 50 vakfın 10'unun giderleri içerisinde 38.421 akçelik eğitime yönelik sosyal yardım harcaması bulunmaktadır. İncelediğimiz vakıflar arasında Fatih ve Süleymaniye Medreseleri gibi büyük eğitim kurumlarının bulunmadığını hatırlatmak gerekir.

38.421 akçelik bu eğitim harcamalarına, 274.480 akçelik eğitim görevlilerinin maaşları ile 930 akçelik eğitim kurumlarının tamir masraflarını da ekleyince toplam 313.831 akçelik bir meblağın eğitim-öğretim kurumları için harcandığı görülür, bu da toplam giderin % 13 lük kısmını oluşturmaktadır.

III.d. Avarız Ödemeleri

Avarız, olağanüstü durumlarda ve özellikle savaş nedeniyle tahsil olunan vergiye verilen addır.¹⁰⁶ Önceleri 4-5 yılda bir defa 20'şer akçe tahsil olunurdu. Bir padişah döneminde sadece bir defa tahsil edildiği de olmuştur. İlk zamanlarda avarız vergisi geçici olarak ve harp açığını kapatmak için tarh edilmiş, daha sonraları devletin mali durumu bozulunca sık sık alınmaya ve sonra

¹⁰⁴ İMŞSA 26/1/24-b Ahmed Ağa V.

¹⁰⁵ İMŞSA 26/13/3-a Koca Mustafa Paşa zaviyesine mülhak Ruznamçeci İbrahim Efendi vs evkafı.

¹⁰⁶ Pakalın, a.g.e., c. I. s. 112, "Avarız" md.

da normal bir vergi gibi sürekli alınmaya başlanmıştır. Bir çok mahallede mahallenin avarız vergisinin ödenmesi için paralar vakfedilmiştir. Avarız akçesi denen bu paralar, “murabaha”, “muamele-i şer’iye” veya istiğlal yoluyla nemalandırılıyor, bu nemalarla mahallenin avarız vergisi veriliyordu. Mahalle ve köylerde avarız vergileri vakıflar tarafından verildiği için, devlete büyük bir gelir girdisi olurken ahaliye de külfet olmuyordu. Ayrıca vakıfların gelir fazlaları da ana paraya ekleniyor, böylece mahallenin avarız akçesi artıyordu.

Avarız vakıfları, avarız vergisi dışında bir köy veya mahallenin iş göremez durumda olanlarının geçimlerini ve diğer ihtiyaçlarını, fakirlerden ölenlerin cenaze masraflarını, köy ve mahallenin kaldırım, su yolları gibi ihtiyaçlarını, bunların tamir ve bakımını karşılıyorlardı. Avarız vakfı, bir hayır sahibi tarafından kurulduğu gibi mahalle veya köyün zenginlerinden, esnaftan para toplamak suretiyle de kuruluyordu.¹⁰⁷

Bazı vakıf kurucuları, yaptırdıkları mabedlerin etrafında oluşan yeni mahallelerin veya kendilerinin sakini buldukları mahallenin “avarız” vergilerinin, kurdukları vakfın gelirinden ödenmesini şart koşmuşlardı.¹⁰⁸

TABLO: 5. AVARIZ ÖDEMESİ YAPAN VAKIFLAR

VAK. ADI	DEFTER/VARAK	TOPLAM GİDER	AVARIZ	AVARIZ/ GİDER %
Osman Ağa Ve Zevcesi Kamer Ht.	1/ 7-b	128.637	1.500	1%
Şehsüvar Bey	1/14-a	37.325	1.200	3%
Müstedam Çavuş	1/19-a	104.160	1.000	1%
Daye Ht.Mscd	5/1-a	17.097	6.675	39%
Avarız-ı Mahalle-i Akseki (Müteferrik)	5/4-a	8.590	6.500	76%
Kasap Hacı	20/15-a	101.841	450	0%

¹⁰⁷ Pakalın, a.g.e., “Avarız Vakfı” I, 114.

¹⁰⁸ Mesela, Ekim 1594 tarihinde Güzelhisar’da bir vakıf kurmuş olan Ramazan Paşa, yaptırmış olduğu caminin etrafında sonradan meydana gelen mahallenin avarız vergisi istendiği zaman vakfının gelirinden ödenmesini şart koşmuştur. (VGMA, Def. No: 605/256’dan nakleden Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü*, Dilek, Sivas 1998, s.167.)

Evhad				
Cafer Ağa	20/18-b	10.020	2.580	26%
Saime Ht., Avarız	30/ 15-b	29.640	6.210	21%
Koca Mustafa Pş. Mh. Avarızı	36/ 3-a	15.860	8.240	52%
Müteferrik, Hacı Kılıç vs	36/ 68-b	43.900	400	1%
TOPLAM		497.070	34.755	7%

Bu vakıflar tarafından sadece mahallenin avarız vergisi ödenmemiştir; aynı zamanda bazı vakıflar “odalarda” ve “Yeni Han’da” kalan kişilerin avarız vergileri de ödenmiştir.¹⁰⁹ Yani, bekar olup değişik işlerde çalışan kişilerden ve aile sahibi olup da taşradan çalışmak için yalnız başına gelen kişilerden bekar odalarında ve hanlarda kalan bekar işçilerin ödemeleri gereken avarız vergisi yükünü hafifletmek veya kaldırmak için vakıflar devreye girmiş ve onlar adına vergiyi ödemiştir.

Böylece toplumun düşük gelirli guruplarına doğru bir gelir aktarımı gerçekleşmiş, toplumda doğabilecek gerilimin yumuşatılmasına katkı sağlanmıştır.

Avarız ödemeleri içerisinde dikkat çeken bir nokta da, Saraçhane’deki okul ve su temini için bir kaç kişinin katılımıyla kurulmuş olan vakıf tarafından, Saraçhane’deki Mimar Ayas Mahallesi’nin avarızına destek verilmiş olmasıdır.¹¹⁰ Böylece vakıflar şahıslara yardımcı oldukları gibi diğer vakıflara da destek olmuşlardır.

9 vakıf avarız ödemesi yapmış olup bunların toplamı 34.755 akçedir.

III.e. Taamiye (Yiyecek Giderleri)

Vakıfların giderleri arasında sıkça rastlanan bir kalem de taamiye (yiyecek gideri) dir. 50 vakıftan 9 tanesinde yiyecek gideri görülmektedir, bunların 5 tanesinde¹¹¹ sadece yiyecek

¹⁰⁹ İMŞSA 26/1/ 9-b Abdüsselam Bey Vakfı.

¹¹⁰ Bu gider kalemi defterde şöyle gösterilmektedir: “Eda-i imdadiye-i avarız-ı mahalle-i Mimar Ayas” İMŞSA 26/36 /68-b Hacı Kılıç ve Savacı Hacı Ahmet V.

¹¹¹ İMŞSA 26/1/7-b Osman Ağa ve Zevcesi Kamer Hatun V., 26/13/3-a Koca Mustafa Paşa Zaviyesi’ne mülhak, Ruznamçeci İbr. Çl. Vs. Mütf. V., 26/20/15-a Kasap Hacı EvhadV., 26/30/24-a Hayreddin Pş. V.

(taamiye) diye belirtilmiş, 2 tanesinde baklava bedeli¹¹² olduğu, 2 vakıfta da aşure bedeli¹¹³ olduğu belirtilmiştir.

9 vakıf tarafından yiyecek için harcanan meblağ 39.809 akçedir.

III.f. Diğer Sosyal Yardım Giderleri

Yukarıda sayılanlar dışında vakıfların yaptıkları sosyal yardım harcamaları da vardır. Bunlar içerisinde ordu ve donanma için ödeme,¹¹⁴ çocuklar¹¹⁵ ve fakir çocuklar için¹¹⁶ giyecek, meslek çalışanlarının gezisinde kesilen koyun ve kullanılan kumaş gideri¹¹⁷ vakıf kurucusunun zaviyesindeki fakirlerin giydirilmesi için elbise ücreti,¹¹⁸ meslekte çalışan üstad (usta)ların ihtiyarlarına yapılan yardım (sadaka akçesi),¹¹⁹ gibi giderler bulunmaktadır.

Burada “ordu-yu hümayün” ve “donanma-yı hümayün” için yapılan ödemeler dikkat çekmektedir. 3 vakıf tarafından ordu için yapılan harcama 48.113 akçedir.¹²⁰ Muhasebe kayıtlarında ödemenin niçin yapıldığını gösteren bir açıklama bulunmamaktadır; ayrıca bu ödemenin vakfiyede bulunan bir şart gereği olup olmadığı da belirtilmemiştir. Bu giderin şöyle bir açıklaması olmalıdır:

Ordu sefere gittiği zaman bazı meslek grupları da ordu ile gitmekle yükümlü idi. Bunlara “Orducu esnafı” veya kısaca “orducu” denirdi.¹²¹ Anlaşılan orducu esnafından sefere gitmeyenler, gidenlere veya orduya bir bedel ödüyorlardı. Vakıflar, bu bedeli ödeyerek esnafın yükünü üstlenmişlerdir. Bu ihtimali destekleyen bir başka bilgi de Saraçhane esnafı için Hacı Kılıç vs tarafın-

¹¹² İMŞSA 26/5/ 7-a Abdi Çelebi V., 26/13/4-b Tercüman Yunus V.

¹¹³ İMŞSA 26/1/ 5-b Cafer Kethüda V., 26/30/ 4-b Mustafa Ef. Vakfı'na mülhak Ümmügülsüm Hanım V.

¹¹⁴ İMŞSA 26/13 /1-b Kağıtçıbaşı Mehmed Çelebi vs V.

¹¹⁵ İMŞSA 26/30/ 4- a Defterdar Mustafa Ef. V.

¹¹⁶ İMŞSA 26/36 /68-b Hacı Kılıç vs. V.

¹¹⁷ İMŞSA 26/20/ 2-b Kağıtçıbaşı Mehmed Çl. vs .V.

¹¹⁸ İMŞSA 26/13/ 2- a K M P zaviyesi Evkafına Mülhak V.

¹¹⁹ İMŞSA 26/36/ 69- a, Kağıtçı esnafı için kurulan Abdullah Çelebi vs V.

¹²⁰ İMŞSA 26/13 /1-b Kağıtçıbaşı Mehmed Çelebi vs V., 26/20/ 2-b Kağıtçıbaşı Mehmed Çl. vs .V., 26/36 /68-b Hacı Kılıç vs. V.

¹²¹ Pakalın, a.g.e., c. II, s.728

dan kurulan vakfın giderleri arasındaki “Ordu-yu Hümayun zamanında mesleğin üstadları için gerekli masraflar” başlıklı açıklamadır.¹²² Bu açıklama “Ordu-yu Hümayun” ile ordunun seferinin kastedildiğini göstermektedir. Ayrıca bu giderin görüldüğü 3 vakfın tamamının esnaf için kurulmuş olması da bu ihtimali desteklemektedir.

Sonuç olarak vakıfların esnaf grubuna bir desteği söz konusudur ve bu da bir sosyal yardım şeklidir. Bunun da ötesinde, günümüzde pek karşılaşılmayan ve toplumsal barışa katkısı olan bir dayanışma uygulamasıdır.

Meslek erbabı için kurulan vakıflar, aynı meslek grubundakilerin çeşitli ihtiyaçlarını karşılayarak hem meslek dayanışmasını gerçekleştirmişler, hem de nakit para yardımı yaparak günümüzdeki sosyal sigorta kurumunun görevini –bir oranda– üstlenmişlerdir.

Kağıtçı esnafı için Kağıtçıbaşı Mehmed Çl. vs tarafından kurulan vakıf, devatçılar (mürekkeçiler) esnafı için bir gezi düzenlemiş ve bu gezi sırasında kesilen koyun ile kullanılan kumaşın bedelini vakıf giderleri arasında göstermiştir.¹²³

Saraçhane esnafı için kurulan bir başka vakıf da meslek erbabı için çeşitli masraflar yaptığı gibi, ayrıca “in’âm akçesi” adıyla nakit para yardımı da yapmıştır.¹²⁴

Yine Saraçhane esnafı için kurulan bir başka vakıf, “üstadların ihtiyarları için sadaka akçesi” adıyla mesleğin yaşlı üstadlarına nakit para yardımı yapmıştır.¹²⁵ Aynı vakıf Saraçhane Kethüdası’na kapama (kıyafet) için de nakit 3600 akçe vermiştir.¹²⁶

Fakirlere giyecek,¹²⁷ çocuklara giyecek,¹²⁸ fakir çocuklara giyecek¹²⁹ gibi sosyal yardımlar dışında dikkat çeken bir başka

¹²² İMŞSA 26/36/68-b Hacı Kılıç vs. V.

¹²³ İMŞSA 26/20/2-b Kağıtçıbaşı Mehmed Çl. vs V.

¹²⁴ İMŞSA 26/36/68-b Hacı Kılıç vs V.

¹²⁵ İMŞSA 26/36/69-a Abdullah Çl. vs V.

¹²⁶ İMŞSA 26/36/69-a Abdullah Çl. vs V.

¹²⁷ İMŞSA 26/13/2-a Koca Mustafa Paşa Zaviyesi Evkafına mülhak müteferrik v.

¹²⁸ İMŞSA 26/30/4-a Defterdar Mustafa Ef. V.

¹²⁹ İMŞSA 26/36/68-b Hacı Kılıç vs V.

yardım da günümüzdeki sigorta kurumunun ödediği ölüm yardımının vakıflar kanalıyla yapılmış şekli olarak karşımıza çıkmaktadır: Saraçhane esnafı için kurulan bir vakıftan “fakirlere kefen bedeli” ödenmiştir.¹³⁰

Bu şekilde ‘diğer sosyal yardımlar’ başlığı altında ele aldığımız, 9 vakıftan yapılan sosyal yardımların toplamı 130.456 akçedir.

Sosyal yardımların toplam tutarı 243.441 akçedir. Bu da toplam giderin % 10’unu oluşturmaktadır.

III.g. Tamir Giderleri

Vakıflara ait evler, odalar, dükkanlar, hanlar vs ile vakıfların yaptığı ve/veya desteklediği cami, mescid, medrese, mektep, hamam, değirmen gibi yapıların, su yollarının tamir giderleri bu başlık altında incelenmiştir.

Vakıfların önemli gider kalemlerinden birisi de tamir-bakım giderleridir. Genel bir hukuki kural olarak “tamir masrafları maaş ödemelerinden önce gelir. Dolayısıyla, vakıfta tamire ihtiyaç varken, gelirler maaşlara ödenemez.”¹³¹

Ev ve odaların tamiri için yapılan toplam harcama 13.742 akçedir.

Halkın veya belirli tesislerin su ihtiyaçlarını karşılamak için vakıflar tarafından yapılan suyolları, kuyular ve çeşmelerin tamirleri için yapılan toplam masraf 9.962 akçedir.

Cami ve mescidlerin binalarına yapılan tamir masrafları ile mescidlerin tuvaletlerinin tamiri, tuvaletlerin lağımalarının temizlenme giderleri, mescidin kandilleri gibi eşyasının tamiri için 16 vakıftan yapılan toplam masraf 9.914 akçedir.

Dikkat çeken bir başka nokta, cami ve mescidler için tamir gideri olan vakıf sayısının (7 vakıf), suyolları için tamir gideri olan vakıf sayısından (9 vakıf) daha az olmasıdır. Bu durum, Osmanlı Devleti’nde vakıfların daha çok dini hizmetler için kurulduğu tezinin doğru olmadığını göstermektedir.

¹³⁰ İMŞSA 26/36/68-b Hacı Kılıç vs V.

¹³¹ Ömer Hilmi, s. 113, mesele:411.

Vakıf kurucularının kendilerinin yaptırdıkları veya başkaları tarafından yaptırılıp da desteklenen mekteplerin tamiri için 2 vakıf tarafından harcanan para 930 akçedir.

4 vakıf tarafından dükkan, hamam, değirmen, duvar ve avlu tamiri için masraf edilmiş olup bunların toplamı 7.493 akçedir.

Vakfa ait işlerde taşıma ücreti için 1 vakıf tarafından 107 akçe harcanmıştır.

1 vakfın giderleri arasında 50 akçelik malzeme gideri bulunmaktadır.

Lağım tamiri, kaldırımcı ücreti, tuvalet yapılması, marangoz ücreti, çardak yapılması, türbe tamiri, türbenin rahlesinin tamiri, tekkenin bazı kısımlarının tamiri, han tamiri, Kur'an-ı Kerim cüzlerinin tamiri, köprü tamiri için keşif hücceti resmi, lağımın temizlenmesi, kiremit aktarma, imaret tamiri, kazan tamiri gibi değişik tamirler için 8 vakıf tarafından yapılan tamir giderlerinin toplamı 36.746 akçedir.

22 vakıf tarafından yapılan toplam tamir masrafı 79.952 akçedir.

III.h. Aydınlatma Giderleri

Vakıflar tarafından giderleri karşılanan okul, cami, imaret gibi çeşitli kurum ve binaların aydınlatma giderleri de önemli bir yer tutmaktadır.

Aydınlatma giderleri zaman zaman “kandil ücreti” veya “kandilin yakılması” şeklinde belirtilirken zaman zaman da aydınlatmada kullanılan zeytinyağı, balmumu, yağmumu ve sade yağ gibi malzemelerin adları yazılmıştır.

Aydınlatma için 32 vakıf tarafından harcanan toplam gider 75.179 akçeye ulaşmaktadır. Bu ise toplam giderin % 3'üne karşılık gelmektedir.

III.i. Mukataa Gideri

Mukataa, genel olarak devlete ait bir gelirin, bir bedel karşılığında kiralanması yani geçici olarak temlik demektir. Devlet gelirlerinin ihale ile kiralanması şeklindeki mukataa uygulaması, servet edinmede devlet denetiminin delinmesi olarak değerlendirilmiştir.

rilmektedir.¹³²

Vakıf hukukunda ise ‘arsası vakıf ve üzerindeki bina ve ağaçlar mülk olan akar hakkında kullanılır’.¹³³ Bunlarda bina ve ağaçların sahibi, arsa için yıllık kira verir. Verilen kira, arsanın kirası olduğundan buna ‘icare-i zemin’ (yer kirası) denilmektedir. Arsası mîri arazi (devlet arazisi) olan yerler üzerine yapılan binalardan dolayı alınan vergiye de ‘mukataa-i zemin’ denilir.¹³⁴

Vakıf giderleri arasında mukataa gideri bulunması, bu vakfın başka bir vakfa ait arsayı kiralayarak üstünde bina veya bağ/bahçe yaptığını göstermektedir. Böylece, binanın ve bahçenin sahibi olan vakıf, arsanın sahibi olan vakfa kira ödemektedir.

Muhasebe defterlerinde mukataa giderleri bazen sadece mukataa şeklinde, bazen mukataa-i zemin şeklinde belirtilmiş, bunun dışında birkaç vakıfta da mukataa-i hane gibi farklı mukataa şekilleri gösterilmiştir. 14 vakıftan ödenen toplam mukataa gideri 11.305 akçe olup toplam giderin % 1’inden daha az bir miktardır.

III.j. Vakıf Giderleri

Vakıf giderleri ana başlığı altında, vakıfların hedefledikleri hizmetleri yürütmek için yaptıkları harcamalar değerlendirilmiş olup bunlar birkaç alt başlık şeklinde ele alınmıştır.

Harçlar/Vergiler: Resm-i huccet, harc-ı mübaşir, harcırah vs, vakıf malının tahsili, dellaliye, harc-ı mürdegani/müjdegani (?), ve harc-ı müteferrik (harc-ı muhzıran, harc-ı mesarif-i muayene, harc-ı lazime-i kadı-i sabık, teftiş harcı, harc-ı meremmat ve harc -1 keşf) toplamı 48.458 akçedir.

Muhasebe gideri 20.650 akçe, ihzariye gideri 8095 akçe, mahzen ve sandık kirası (rehin malların korunması için) 11.734 akçe, malzeme (kürek, kova, ip, ıbrık, hasır, kağıt vs) gideri 6.790 akçedir.

¹³² “Özel kişilerin, idarenin denetimindeki servet edinme devresine sızmaları, genel olarak ihale diye adlandırabileceğimiz mukataa sistemiyle özetlenebilir.” Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, (çeviren: Babür Kuzucu) Gözlem, İstanbul, 1997, I, 325.

¹³³ Pakalın, II, 578; Bilmen, V, 19; Ömer Hilmi, s. 17, mesele:39.

¹³⁴ Pakalın, II, 578 ; Ömer Hilmi, s. 17, mesele:39.

Vakıfların eski dönemlerinden kalan borçları için 101.202 akçe ödenmiştir.

III.j.1. Battaliye :

Muhasebe kayıtlarında sık sık kullanılan battaliye deyimini dikkat çekmektedir. Bir çok kayıta, vakfın parasının murabaha geliri belirtilirken “gayri ez battaliye” (= battaliyesiz) diye bir kayıt düşüldüğü görülmektedir. Bunun dışında giderler hanesinde de “battaliye” ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. Kayıtlardan yaptığımız tespitlere göre battaliye, bir vakfın gelir getirmesi planlandığı/gerektiği halde çeşitli nedenlerle gelirinin eksilmesi ile kaybedilen geliri anlatan bir ifadedir.

Muhasebe kayıtlarında battaliye, kira battaliyesi, murabaha battaliyesi ve der kîse (kasa) battaliyesi şeklinde birkaç türlü battaliye görülmektedir. Battaliye toplamı 26.909 akçedir.

III.j.2. Bakaya :

Tahsil edilemeyen geliri ifade eden bakaya, 1 vakıfta¹³⁵ murabaha bakayasını şeklinde 62.457 akçedir. Vakıfların tahsilatta zorlanmadıkları anlaşılmaktadır.

III.j.3. Diğer Giderler :

Vakfın gider kalemlerinden “Diğer” başlığı içerisinde birçok gider çeşidi bulunmaktadır. Bunların toplamı 86.618 akçedir.

IV. Alacaklar

Vakıfların alacakları muhasebe defterlerinde “zimem” başlığıyla gösterilir. Bu başlık altında genellikle iki başlık bulunur. Birincisi “merbuh” alacaklar, ikincisi ise “gayr-ı merbuh” alacaklar. Merbuh alacaklar, vakfedilen paraların vakfa gelir getirmek maksadıyla işletilmek üzere şahıslara veya kurumlara verilmesinden doğan alacaklardır. Gayr-ı merbuh ise gelir getirmeyen alacakları göstermektedir.

Defterlerde alacaklar (zimem) başlığı altında zaman zaman “”der kîse” (kasa) ve “zâyiât” (kayıplar) başlığıyla da birer kalem bulunmaktadır.

Vakfedilen paralar “murabaha”, “istirbâh” ve “muâmele-i şer’iyye” adları verilen usul ile nemalandırılır, elde edilen bu ne-

¹³⁵ İMŞSA. 1/7-b Osman Ağa V.

malar vakıf kurucusunun şart koştuğu yerlere veya vakfın diğer masraflarına harcanır. İncelediğimiz kayıtlardan bu konuyla ilgili bazı örnekler vereceğiz:

1094 yılında açık veren Sultan Hatun vakfı, 1095 yılında kira muaccesesi (peşin kira) alarak gelirini artırmış, bir çok masraf ettikten sonra elinde 50 esedî kuruş (6.000 akçe) kalmıştır. Muhasebenin altına “bu esedî kuruş, %15 oranında istirbâh olunup (murabahaya verilip) hâsıl olan murabahasından tamirine harcanması için adı geçen mütevelliyeye teslim edildi”¹³⁶ şeklinde not düşülmüştür.

Vakıflar murabaha ile borç verirken paralarını garanti altına almak için rehin almışlar, kefil istemişler, bazen de bunların ikisini bir arada istemişlerdir Aşağıda sunacağımız örnekte ise birden fazla yol aynı muhasebe döneminde kullanılmıştır:

Saime Hatun Vakfı 1124 / 1712 yılında 18 kişiye borç vermiştir. Bunlardan;

8 tanesi istiğlal (1’i istiğlal-i hane), 3 tanesi hucet ile (1’i hucet-i hakim, 1’i hucet-i deyn), 1 tanesi temessük ve havale, 1 tanesi temessük ve kefalet, 1 tanesi temessük, 1 tanesi kefalet, 2 tanesi rehin (şeshane elmas, altın bilezik) karşılığında verilmiş, borçlunun sabık mütevellî olduğu 1 tanesinde ise hiçbir şey belirtilmemiştir.¹³⁷

Aynı vakıftan bir kişinin birden fazla borç para aldığı da olmuştur. Abdi Çelebi Vakfının muhasebesinde 6 kişinin 2’şer; 1 kişinin de 3 ayrı borcu görülmektedir.¹³⁸

Vakıfların eski ve yeni görevlileri de murabaha ile borç almışlardır. Bununla ilgili de çok miktarda kayıt bulunmaktadır.¹³⁹

Çok sayıda borç para veren vakıfların geri dönmeyen borçlardan dolayı gelir kaybına uğradıkları görülmektedir. Bir vakfa murabahadan borçlu kişilerden 3’ünün altında mürdedir

¹³⁶ İMŞSA 26/13/24-b Sultan Hatun V.

¹³⁷ İMŞSA 26/30/15-b, 16-a.

¹³⁸ İMŞSA 26/5/7-a Abdi Çelebi V.

¹³⁹ Hüsrev Kethüda Vakfı’ndan eski katibe, o andaki nazıra ve câbiye, bu nazırın gelinine murabaha ile borç verilmiştir, İMŞSA 26/5/3-a; Şeyh Şahin Vakfı’ndan da vakıf görevlilerine murabaha ile borç verildiği görülmektedir, 26/20/ 3-b.

(=ölmüştür) yazılıdır. Bunlardan biri de “Vakfin câbisi Mehmed Çelebi”dir. Fakat bunların borçlarının zayiata değil de murabaha alacakları arasına kaydedilmiş olması¹⁴⁰ Alacakların tahsil edileceği beklentisini görülmektedir. Alacakların bir kısmı da “gayr-ı merbuh” (kâr getirmeyen) alacaklardır. Bu şekil borçlu olanlar içerisinde eski mütevelliler,¹⁴¹ bir başka vakfin katibi gibi görevliler de bulunmaktadır.¹⁴²

TABLO: 6. ALACAKLARIN CİNSİ VE MİKTARI

ALACAK CİNSİ	MİKTARI	TOPLAM ALACAĞA ORANI (%)	BORÇLU SAYISI
MERBUH (NEMALANDIRILAN)	7.538.199	86	850
GAYR-I MERBUH (NEMALANDIRILMAYAN)	1.209.983	14	
TOPLAM	8.748.182	100	

TABLO: 7. MURABAHADAN BORÇLU OLANLAR

MURABAHADAN BORÇLULAR					
MÜSLÜMAN			GAYR-I MÜSLİM		
CİNSİYETİ	SAYISI	Murabahadan Borçluya Oranı (%)	CİNSİYETİ	SAYISI	Murabahadan Borçluya Oranı (%)
Erkek	423	72%	Erkek	218	83%
Kadın	163	28%	Kadın	46	17%
TOPLAM	586	100%	TOPLAM	264	100%

¹⁴⁰ İMŞSA 26/5/7-a Abdi Çl. V.

¹⁴¹ İMŞSA 26/1/ 24-b Fatma Ht. V.

¹⁴² İMŞSA 26/1/13-b Fütuha Ht. V. Bu şekilde 456.216 akçe alacağı olan bu vakıf, 3.569 akçe fazla =sahhu'l-bâki vermiş.

İncelediğimiz 50 para vakfının tamamında alacak hanesi bulunmaktadır, bütün vakıflarla ilgili yaptığımız bir başka araştırmada ise para vakfi olmayan vakıfların yaklaşık yarısında alacak hanesinin bulunmadığı görülmektedir.

50 vakfın 7'sinde alacakların ayrıntısı verilmemiştir. Ayrıntısı verilenlerde merbûh alacaklardan toplam 850 kişiye borç verilmiştir. Bu 850 kişinin 586'sı Müslüman, 264'ü ise zimmidir. Müslümanların 423'ü erkek, 163'ü ise kadındır. Zimmilerin ise 218'i erkek, 46'sı ise kadındır.

Vakıfların gayr-ı merbûh (murabahasız) alacaklarının kimlerde oldukları bazen belirtilmiş, bazen belirtilmemiştir. İncelediğimiz 50 vakfın 7'sinde alacak tafsilatı bulunmamaktadır.¹⁴³ Aynı şekilde murabahasız alacakların neden kaynaklandığı da her zaman belirtilmediği için bunlar hakkında kesin değerlendirme yapmak mümkün değildir. Ama bazı alacak sebepleri belirtilmiştir:

Gazi Hasan Pş. Vakfı'nın 134.170 akçelik gayr-ı merbuh alacakları içerisinde 16.670 akçe, kira ve murabaha bakayasındandır.¹⁴⁴ Yavuzerzâde Sinan Bey Mescidi Vakfı'nın gayr-ı merbuh alacağı önceki muhasebe dönemlerinden kalan alacak olup, kimlerde olduğu belirtilmemiştir, ilginç bir nokta da bu alacağın mürtezikanın ihbarı üzerine tespit edilmiş olmasıdır.¹⁴⁵

Bazı defterlerde de alacakların tafsilatı belirtilmemiş, aynı zamanda merbuh alacaklar ile gayr-ı merbûh alacaklar birlikte yazılmıştır.¹⁴⁶

Merbuh borçları alanların sosyal konumları bütün ayrıntısıyla belirtilmiyorsa da bazı özellikleri defterlerde görülmektedir. Borçluların bir kısmının mesleği belirtiliyor olsa da, bu düşük oranda olduğu için, tüccar, imalatçı veya çiftçi gibi hangi sosyal

¹⁴³ 36/5/4-b Gülgün Mehmed Efendi V., 13/2-a Koca Mustafa Pş. Zaviyesi Evkafına Mülhak Mütf. V., 13/3-a Koca Mustafa Pş. Zaviyesi 'ne Mülhak Ruznamçeci İbrahim ÇL. vs Mütferrik V. 13/26-a Cafer Ef. V., 20/12-a Büyük Emine Hn., 30/9-b Habbaz Mehmed Ef. V., 36/ 69-a Müteferrik, Abdullah Çl vs V.

¹⁴⁴ 26/20/4-b.

¹⁴⁵ 26/36/5-b.

¹⁴⁶ İMŞSA 26/1/3-a Koca Mustafa Paşa Zaviyesi'ne Mülhak, Ruznamçeci İbrahim Çelebi vs. Mütferrik V.

gruplardan ve mesleklerden kişilerin vakıflardan borç aldığını tespit mümkün olmamaktadır. Yalnız borçluların hemen tamamının erkek veya kadın olduğu, Müslüman veya gayr-ı müslim olduğu bellidir. Gayr-ı müslimlerin bir kısmının dini/mezhebi 'Yahudi' veya 'Ermeni' şeklinde belirtilmiştir ama büyük çoğunluğu sadece 'zimmi' veya 'zimmiye' şeklinde sadece gayr-ı müslim olduğu belirtildiği için borçluları 'Müslüman' ve 'gayr-ı müslim' şeklinde ikili bir tasnife tabi tuttuk. Her iki grubu da kendi içinde 'erkek' ve 'kadın' olarak ikiye ayırmak mümkün oldu.

Vakıfların birbirlerinden murabahasız borç aldıklarına da muhasebe kayıtlarında rastlamaktayız.¹⁴⁷ Ama bunlar azdır.

Gayr-ı merbuh alacaklar içersinde eski mütevellilerin, eski katiplerin ve eski cabilerin zimmetlerindeki paralar çoğunluğu oluşturmaktadır. Bunun dışında nedeni belirtilmeyen alacaklar da bulunmaktadır. Bunların bir kısmı tahsil edilemeyen merbuh borçlar olsa bile bir kısmının gelir getirmeyen borç olduğu kuvvetli ihtimaldir. Fakat bu miktar da çok küçük bir orandır (muhtemelen % 2-4).

Buradan, para vakıflarının karz-ı hasen (sırf iyilik maksadıyla, gelir getirmeyen borç verme) kurumu olarak etkili bir şekilde kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Bu son tespit daha önce de bazı araştırmacılar tarafından dile getirilmişti,¹⁴⁸ muhasebe defterleri üzerinde yaptığımız araştırma da bu tespitin bir ispatı olmuştur.

V. Vakfedilen Paraların Satın Alma Gücü Ve Ücretler

Vakfedilen paraların veya para olarak değeri belirtilen gayri menkullerin o günkü şartlarda ekonomik bakımdan hangi değeri ifade ettiğini, paraların satın alma gücünün ne olduğunu anlamak için bazı ölçülerin verilmesinin uygun olacağını düşünüyoruz. Bundan dolayı o döneme ait bazı mal fiyatları ile ücretleri vereceğiz. Vereceğimiz rakamlar o döneme ait tereke defterlerin-

¹⁴⁷ Molla Hüsnü Efendi. Vakfı kendisine mülhak Melikşah Hatun Vakfı'ndan murabahasız olarak borç almıştır: 1875 krş=150000 akçe Bu borçlanmada 1 krş: 80 akçeden işlem görmüş; Aynı yıl başka vakıfta 1 krş:120 akçe İMŞSA 26/36/32-a.

¹⁴⁸ Bkz Çizakça, s. 71 ; ayrıca *İslam Ekonomisinde Finansman Meseleleri* (İstanbul Ensar Neşriyat, 1992) adlı sempozyumda M. Akif Aydın (s. 349) gibi bir çok kişi de aynı görüşü dile getirmiştir.

den,¹⁴⁹ vakıf muhasebe defterlerinden ve diğer belgelerden olacaktır.

V.a. Bazı Fiyatlar

Tereke defterlerindeki verilere göre, 1606-1668 arasında buğdayın kilesinin fiyatı ortalama 40-45 akçedir. Bu dönemlerde pirinç ise 40-100 akçe arasında oynamıştır, ortalama 60 akçe kabul edilebilir, çünkü 100 akçe sadece 1661'de görülen kısa süreli bir sıçrama olup bu tarih mali müzayaka nedeniyle idareciler tarafından alınan tedbirlere esnafın karşı koyduğu ve *pazar fitnesi* denilen karışıklığın yaşandığı tarihtir. Aynı dönemde arpanın kilesi ortalama 18-20 akçeden işlem görmüştür. Burada şu hatırlatmayı da yapmak gerekir: tereke defterlerinde görülen fiyatlara, piyasada oluşmuş fiyatlar olarak değil, bir an önce satılıp paraya çevrilmesi gereken mallara ilişkin fiyatlar olduğu kadar, kâr amacı gütmeyen tahmini ve mirasçılar arasında kararlaştırılmış fiyatlar olarak bakmak gerekir.¹⁵⁰ Bununla birlikte, bu rakamların piyasadaki tamamen kopuk olmayacağı da açıktır; dolayısıyla, vakıf kurarken ortaya konulan sermayenin satın alma gücünü göstermede ölçü olarak alınmasında bir sakınca yoktur.

İncelediğimiz muhasebe kayıtlarında, vakıflar tarafından satın alınan bazı malların fiyatları da görülmektedir. Bu fiyatlar piyasa fiyatı olmalıdır. Aşağıda muhasebe kayıtlarında rastladığımız bazı malların fiyatları bulunmaktadır:

Sade yağ (akçe/kıyye): 25- 40 (yıl 1043) – 21 (yıl 1124); 42 ve 45 (yıl 1143)

Zeytin yağı: 15- 16 (yıl: 1070) – 20 (yıl: 1095-1096), 30 (yıl: 1105)

Hasır (aded): 35-42,5 (yıl 1070)

Pirinç (akçe/kile): 60-70 (yıl 1043), 110 (yıl 1143)

Bal (akçe/kıyye): 20 (yıl 1043); 17 (yıl 1143)

¹⁴⁹ Tereke defterlerine ait bilgiler Said Öztürk, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, OSAV, İstanbul, 1995'in değişik sayfalarından çıkarılmıştır.

¹⁵⁰ S. Öztürk, a.g.e., s.248-249. O dönemdeki mal fiyatlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. S. Öztürk, s. 248-253, 427-436.

Balmumu(akçe/kıyye): 85- 90 (yıl 1070)

Peynir (akçe kıyye): 3,5 (yıl 1124)

Nohut (akçe/kile): 210 (yıl 1143)

Zaferan (akçe/dirhem): 3,5(yıl 1143)

Nemek (?)(akçe/kile): 48 (yıl 1143)

Un (akçe/kile): 105 (yıl 1143)

Buğday (akçe/kile): 75 (yıl 1143)

XVII. yüzyıl boyunca ev fiyatlarının bazı istisnalar dışında 10.000 akçe ile 100.000 akçe arasında seyrettiği anlaşılmaktadır¹⁵¹.

TABLO: 8. EV, ODA VE DÜKKAN FİYATLARI (AKÇE OLARAK)

Cinsi Yılı	Ev (menzil)	Oda (Hücre)	Dükkan
1004-1017 / 1596-1608	13.000-120.000	3.000-5.000	4.000-14.000
1021-1038 / 1612-1629	2.000-400.000		8.000-10.000
1045-1055 / 1635-1645	2.000-880.000	6.000	409.000
1058-1061 / 1648-1651	16.000-660.000	264.000	409.000
1066-1079 / 1656-1668	3.000-770.000	50.000-60.000	1.680-34.200
1077-1078 / 1666-1667	3.000-780.000	250.000	42.000-60.000

Kaynak: Said Öztürk, *İstanbul Tereke Defterleri*, s. 335-345'deki Tablo-4'den çıkarılmıştır.

¹⁵¹ Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü*, s.105.

SONUÇ

Bu çalışmada, Osmanlı döneminde vakıflar içerisinde önemli bir yer tutan para vakıfları incelenmiştir. Para vakıfları kanalıyla, menkul vakıflarca görülen bir çok hizmet yanında, faizin yasak olduğu bir sistemde kredi ihtiyacı belli ölçüde karşılanmıştır. İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren görülen vakıf kurumunda aslolan, vakfedilen şeyin gayrimenkul olmasıdır. Bundan dolayı, menkul malların ve paranın vakfedilmesi konusu ilk dönemlerden itibaren İslam hukukçuları arasında tartışılmıştır, fakat tatbikatta para vakfi Osmanlılar zamanında görülmektedir.

Osmanlı devleti boyunca para vakfının uygulandığı bilinmekle birlikte, XVI. Yüzyıl ortalarında Kanuni Sultan Süleyman zamanında, daha önce Şeyhülislamlık yapmış ve bu görevden azl edilmiş olan Rumeli kazaskeri Çivizade Mehmed Muhyiddin Efendi'nin para vakfına karşı çıkıp bunu bir süre yasaklatmasıyla ateşli bir tartışma başlamıştır. Tartışmada Şeyhülislam Ebussuud Efendi ve Sofyalı Şeyh Bâli Efendi para vakfının lehinde yazılar yazarak taraf olmuşlardır. Bir süre sonra para vakfi tekrar serbest olmuş ve Osmanlı devleti yıkılana kadar Anadolu ve Rumeli'de çok yaygın olarak uygulanmış, hatta Cumhuriyet döneminde de etkisi bir süre devam etmiştir.

Çalışmada önce, teoride ve Osmanlı döneminde para vakfi tartışmaları makalenin hamci ölçüsünde ele alınmış, daha sonra 17. yüzyılda İstanbul'da bulunan para vakıflarından örnek olarak seçilen 50 tanesinin muhasebe kayıtlarındaki gelir, gider, alacak ve diğer bilgileri analiz edilmiştir. Makalenin hacim olarak ağırlığını bu ikinci kısım oluşturmuştur.

Teorik bilgi ve tartışmaların incelenmesi ve doğrudan uygulamayı yansıtan muhasebe kayıtlarındaki bilgilerin analizi sonucunda aşağıdaki sonuçlar elde edilmiştir:

İslam hukukçuları, ilk dönemlerden itibaren, kendi dönemlerinde fazla uygulama alanı bulmayan konularda da fikir yürütmüşler, hem hukuk teorisini, hem de halkın ihtiyaçlarını ve uygulamalarını göz önüne alan bir yaklaşım sergilemişlerdir. Aynı şekilde, para vakfi tartışmalarında da Osmanlı ulehasının fık-hın teorik bilgileri ile toplumun maslahatlarını birlikte ele alan, iyi bir hukuk performansı sergiledikleri görülmüştür.

50 vakıftan hiçbirinin müteveli veya nazırının vakıf kurucusunun soyundan gelen kişilerden olmadığı ve vakıf kurucularının soyundan gelenlere ödenen maaşların çok az (toplam gider içerisinde % 0,5) olduğu görülmüştür; dolayısıyla vakıf kurumunun, malları devletin müsaderesinden koruyarak kişinin soyundan gelenlere aktarılması düşünce ve arzusuyla yaygınlaştığı görüşünün doğru olmadığı sonucu ortaya çıkmıştır.

Diğer vakıflarda olduğu gibi, para vakıfları da toplumun eğitim, dini hizmetler gibi alanlarında ihtiyaçlarını karşılamışlar, çok yönlü sosyal yardımlar yapmışlar, böylece toplumdaki alt gelir gruplarına servet aktarılmasına ve gerginliklerin yumuşatılmasına vasıta olmuşlardır.

İncelenen vakıfların çoğunlukla orta ve alt gelir gruplarından olması nedeniyle, Osmanlı toplumunda bu kesimin vakıflar yolu ile eğitim, sosyal yardım ve benzeri alanlarda sosyal dayanışmaya katkı sağladığı görülmektedir.

Faizin yasak olduğu bir ortamda para vakıflarının çok sayıda kişiye borç vererek toplumdaki borçlanma ihtiyacını karşıladığı görülmüştür. Vakıflardan borç alanlar arasında çok sayıda kadınların olması, kadınların toplum hayatına katılmasına vakıfların bir katkısı olarak görülmektedir. Borç alanlar arasında çok sayıda gayrimüslim bulunması da toplumsal barışa önemli bir destek sağlamıştır. Çok açık bilgiler olmamakla birlikte, borçlananların kimlikleri ve borçlanma miktarlarından hareketle, borç alınan paraların çoğunlukla tüketim amaçlı kullanıldığı, borç alınan paralardan üretimde kullanılan olmakla birlikte bunun düşük oranda kaldığı sanılmaktadır.

Vakıfların borç vermede kullandıkları “muâmele-i şer’iyye” metodunun uygulanması, büyük oranda, vakfa ilk cevaz verenlerin teklif ettikleri “karz” ve mudârebe” yoluyla olmamış, teoride tartışmalı olan bey’ul-îne ve bey’ bi’l-vefânın pratik şekilleriyle gerçekleşmiştir. Borçlanma ihtiyacını karşılama bakımından başlangıçta iyi bir finansman aracı olsa bile, zaman içerisinde faize alternatif olacak ve tartışılmayacak farklı finansman araçlarının geliştirilmesi mümkün olmamıştır.

Meslek erbabı için kurulan vakıflar, aynı meslek grubundakilerin çeşitli ihtiyaçlarını karşılayarak hem meslek dayanışmasını gerçekleştirmişler, hem de nakit para yardımı yaparak gü-

nümüzdeki sosyal sigorta kurumunun görevini –bir oranda- üstlenmişlerdir.

Günümüzde de para vakıflarının, doğrudan yardım ve hizmetler yanında, risk sermayesinin, küçük işletmelerin ve mikro krediler şeklinde sermayesiz kimselerin, hatta ev hanımlarının gelir sağlamasını hedefleyen kredilendirmede, sosyal güvenlik sistemine destek olmada vasıta olarak kullanılabilceği; bunun için, İslam hukukunun yasak alanına girmeden günün şartlarına uygun, yeni işletme modelleri ve mali vasıtalar geliştirilebileceği düşünölmektedir.